

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1231- 1252

Hasen Hadis İstılahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

The Effect of Ibn al-Şalâh on the Development of the Term of Hasan Ḥadīth

Fatih Gümüş

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assist. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Ḥadīth
Rize / Turkey
fatih.gumus@erdogan.edu.tr orcid.org/0000-0002-1295-9281

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 16 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 Aralık / December 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 Issue / Sayı: 3 Pages / Sayfa: 1231- 1252

Cite as / Atıf: Gümüş, Fatih. "Hasen Hadis İstılahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi [*The Effect of Ibn al-Şalâh on the Development of the Term of Hasan Ḥadīth*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021): 1231- 1252.

<https://doi.org/10.18505/cuid.969983>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Abstract: It is well-known that Ibn al-Salâh al-Shahrazûrî (d. 643/1245) has an important place in the field of hadith methodology. In this context, it is possible to see Ibn-al Salah's influence in a large proportion of the hadith terminology. The fact that the term *ḥasan* was not substantially included in the hadith method studies before Ibn-al Salah and that this concept became widely known in the field after him led to study the contributions of al Salah on the subject of ḥasan hadith and in this regard, his effect on the term ḥasan. As result it was found that authorities such as Şâfi'î (d. 204/820), 'Alî b. al-Madîni (d. 234/848-49), Ahmad b. Hanbal (d. 241/855) used the concept of ḥasan in various meanings before al-Tirmidhî (d. 279/892) who, according to general acceptance, made the term ḥasan famous for its terminological use. However, it is possible to say that 'Alî b. al-Madîni was the first to use the terminological meaning of the concept ḥasan. Actually, the fact that Şafii' used the term *ḥasan isnâd* for an authentic hadith that al-Bukhârî (d. 256/870) and Muslim b. Ḥajjâj (d. 261/875) would later unanimously narrate, and Ahmad b. Hanbal used ḥasan as *gharîb*, is evidence for the unsystematic use of the term in the early periods. Even though, thanks to al-Tirmidhî, an important place was opened for the concept in *riwâya* literature, there was no serious mention of the term in later hadith methodology. Therefore, it has been seen that hadith scholars considered the term ḥasan within the scope of *şahîḥ* or *ḍa'îf hadith*, since they accepted the term as an intermediate concept, and for this reason they did not include the term ḥasan among the subjects of hadith methodology until Ibn al-Salâh. An examination of the argument, that one can act upon a ḍa'îf hadith, would show that ḥasan hadith might have been interpreted within the scope of ḍa'îf hadith. On the other hand, the fact that some scholars such as Mughulţây b. Qilij (d. 762/1361) state that a hadith would be called *şahîḥ* if it is *maqbul* with any presumption, and that there is no point in calling such a hadith ḥasan shows that the ḥasan hadith is considered within the scope of *şahîḥ* hadith. The fact that hadith methodology scholars did not mention ḥasan hadith before Ibn al-Salâh stems from the ambiguity of the subject. Contrary to his predecessors, Ibn al-Salâh tried to save the term ḥasan from its ambiguity by combining the different specifications put forward by al-Tirmidhî, al-Khatţâbî (d. 388/998), and Ibn al-Jawzî (d. 597/1201). The specifications and interpretations of the term presented by Ibn al-Salâh via his meticulous efforts, have also been adopted by his successors. The term *ḥasan hadith* has gained an important place in the literature of hadith methodology thanks to the views and definitions built on the descriptions and interpretations of Ibn al-Salâh. In this context, while there are those who agree with Ibn al-Salâh's descriptions and evaluations of the term, there are also those who criticize his remarks on the subject. However, it has been seen that those who criticize Ibn al-Salâh, along with those who follow him, criticized him by following the path drawn by Ibn al-Salâh. Based on this and similar situations, it was concluded that not only the descriptions and comments that Ibn al-Salâh made, but also his style and methods of handling the subject gave direction to the studies on hadith methodology. In addition, it has been observed that the most compact description of the term ḥasan is put forward by Ibn Hajar and today's studies are predicated on his description. Within this framework, after emphasizing that there are four degrees of *maqbul hadiths*, Ibn Hajar defined the two fields, which were covered by two different descriptions of Ibn al-Salâh, as *ḥasan li-zatih* and *lighairih* by Ibn al-Ḥajar. (d. 852/1449) By doing so Ibn al-Ḥajar gave the final shape to the ḥasan hadith terms. He also captured the fundamental point where ḥasan hadith differs from the *şahîḥ* hadith because the basic point in question, which was not directly stated before, is a slight flaw in the narrator's grip. At the end of the study, it was concluded that -as al-Dhahabi (d. 748/1348) also stated- it does not seem possible to determine a comprehensive rule that gathers ḥasan hadiths under a single description. Considering the historical context of the term ḥasan, it has been observed that the most effective description of the ḥasan hadith are the terms *ḥasan li-zatih* and *ḥasan lighairih*, which were put forward by Ibn Hajar by transforming the dual division mentioned by Ibn al-Salâh into a more understandable form.

Keywords: Ḥadîth, Ḥasan ḥadîth, Authentic Ḥadîth, Weak Ḥadîth, Ibn al-Şalâh.

Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's-Salâh'ın Etkisi

Öz: İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (öl. 643/1245) hadis usulü alanında önemli bir yeri olduğu herkesin malumudur. Bu çerçevede hadis istilahlarının büyük bir bölümünde İbnü's-Salâh'ın etkisini görmek mümkündür. İbnü's-Salâh öncesi hadis usulü çalışmalarında hasen hadis istilahına ciddi anlamda yer verilmemesi ve bu kavramın hadis usulü çalışmalarında İbnü's-Salâh sonrasında şöhret bulması bizi onun hasen hadis konusunda söylediklerine ve bu bağlamda hasen istilahına etkisini araştırmaya sevk etmiştir. Araştırmamız sonucunda bu mütevazî çalışma ortaya çıkmıştır. Hasen istilahının genel kabul göre terim anlamıyla kullanımını meşhur kılan Tirmizî (öl. 279/892) öncesinde Şâfiî (öl. 204/820), Ali b. el-Medîni (öl. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi otoritelerin hasen kavramını çeşitli anlamlarda kullandıkları görülmektedir. Ancak hasen kavramını ilk defa terim anlamıyla kullananın Ali b. el-Medîni olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Şâfiî'nin sonradan Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim b. Haccâc'ın (öl. 261/875) ittifakla rivayet edeceği sahih bir hadis için isnadı hasen ifadesini kullanması ve Ahmed b. Hanbel'in haseni garîb anlamında kullanması bu konuda ilk dönemlerde sistematik bir kullanımın olmadığına delil teşkil etmektedir. Tirmizî sayesinde rivayet eserlerinde hasen kavramına mühim bir yer açılmasına karşılık, daha sonraki dönemde ortaya çıkmış olmalarına rağmen hadis usulü eserlerinde hasen istilahıyla ilgili ciddi bir bahis açılmamıştır. Dolayısıyla hasen istilahını ara bir kavram kabul etmelerinden hareketle hadis usulcülerinin onu sahih veya zayıf hadis kapsamında değerlendirdikleri ve bu nedenle usul konuları arasında hasen istilahına İbnü's-Salâh'a kadar yer vermedikleri görülmüştür. Nitekim *zayıf hadislerle amel edilebilir* görüşünün başka bir açıdan bakıldığında hasen hadisin *zayıf* kapsamında değerlendirilmiş olabileceğini göstermektedir. Diğer taraftan Moğultay b. Kılıç (öl. 762/1361) gibi bazı âlimlerin hadisin herhangi bir kari-neyle makbul olduğunda sahih adını alacağını, böyle bir hadise hasen demenin bir anlamının olmadığını ifade etmeleri de hasen hadisin, sahih hadis kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Bu çerçevede İbnü's-Salâh öncesinde usulcülerin hasen hadis hakkında özel bir bahis açmamalarının konunun muğlaklığından ileri gelmektedir. İbnü's-Salâh, Tirmizî, Hattâbî (öl. 388/998) ve İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) ortaya koydukları farklı tarifleri mezc ederek seleflerinin aksine hasen kavramını muğlaklıktan kurtarmaya çalışmıştır. İbnü's-Salâh'ın titiz gayretleri sonucu ortaya koyduğu hasen tarif ve yorumları halefleri tarafından da benimsenmiştir. Hasen hadis kavramı İbnü's-Salâh'ın tarif ve değerlendirmeleri üzerine inşa edilen görüş ve tanımlar sayesinde hadis usulü literatüründe mühim bir yer kazanmıştır. Bu bağlamda onun tarif ve yorumlarına katılanlar olduğu gibi İbnü's-Salâh'a hasen istilahıyla ilgili söyledikleri hakkında önemli eleştiriler getirenler de vardır. Ancak İbnü's-Salâh'ı takip edenlerin yanı sıra onu eleştirenlerin de hasen konusunu işlerken İbnü's-Salâh'ın çizdiği yolu takip ederek ona eleştiri getirdikleri görülmüştür. Bu ve benzeri durumlardan hareketle İbnü's-Salâh'ın sadece ortaya koyduğu tarif ve değerlendirmeler değil konuları ele alış biçim ve yöntemlerinin de hadis usulü çalışmalarına yön verdiği kanısına varılmıştır. Ayrıca hasen kavramının en derli toplu tarifinin İbn Hacer (öl. 852/1449) tarafından yapıldığını ve günümüzde onun tarifinin esas alındığı gözlemlenmiştir. Bu çerçevede İbn Hacer, makbul hadislerin dört derece olduğunu vurguladıktan sonra, İbnü's-Salâh'ın iki farklı tarifinin kapsadığı alanı İbn Hacer hasen li-zâtihi ve li-gayrihi şeklinde tanımlayarak hasen hadis istilahlarına son şeklini vermektedir. Ayrıca o, hasen hadisin sahih hadisten ayrıldığı temel noktayı yakalamaktadır. Zira kendinden önce doğrudan ifade edilmeyen söz konusu temel nokta râvinin zaptındaki hafif kusurdur. Çalışmanın sonunda -Zehebî'nin (öl. 748/1348) de ifade ettiği üzere- hasen hadisleri bir tarif altında toplayan kapsayıcı bir kaide koymanın pek mümkün görünmediği kanısına varılmıştır. Hasen istilahının tarihî serencamı göz önünde bulundurulduğunda, hasen hadis konusunda en etkili tarihlendirmenin İbnü's-Salâh'ın zikrettiği ikili taksimin İbn Hacer tarafından daha anlaşılır hale getirilmiş şekliyle ortaya konulan *hasen li-zâtihi ve hasen li-gayrihi* istilahları olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hasen Hadis, Sahih Hadis, Zayıf Hadis, İbnü's-Salâh.

Giriş

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin hadis usulü alanında önemli bir yeri olduğu herkesin malumudur. Bu çerçevede hadis istilâhlarının büyük bir bölümünde İbnü's-Salâh'ın etkisini görmek mümkündür. İbnü's-Salâh öncesi hadis usulü çalışmalarında hasen hadis istilâhına ciddi anlamda yer verilmemesi ve bu kavramın hadis usulü çalışmalarında İbnü's-Salâh sonrasında şöhret bulması bizi onun hasen hadis konusunda söylediklerine ve bu bağlamda hasen istilâhına etkisini araştırmaya sevk etmiştir. Araştırmamız sonucunda bu mütevazî çalışma ortaya çıkmıştır.

Sözlükte güzel ve iyi gibi anlamlara gelen, حسن kökünden türeyen hasen kavramı,¹ hadis terimi olarak sahih ile zayıf arasındaki bir dereceyi karşılamaktadır.² Bununla birlikte hasen kavramının ilk asırlarda istilâh manası istikrar bulmadığı için genellikle sözlük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin ilerde görüleceği üzere hasen kavramı hakkındaki tariflerinin anlaşılabilmesi ve onun bu kavramla ilgili yerinin tespitini anlayabilmek için ilk dönemlerde hasen kavramının nasıl kullanıldığına bakmak gerekmektedir. Bu çerçevede mütekaddim döneme genel olarak bakıldığında Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Buhârî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/889) gibi büyük hadis otoritelerinin genelde hasenin sözlük anlamını barındıran kullanımlarına şahit olunmaktadır.³

Hasen hadis hakkında kapsamlı bir doktora çalışması hazırlayan Hâlid b. Mansûr ed-Düveys'in tespitine göre hadisle ilgili olarak hasen kavramını ilk defa kullanan Abdullah b. Şeddâd (öl. 82/701), Urve b. Zübeyr (öl. 94/712) ve İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714) gibi tâbiûnun önde gelen âlimleri olmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) ve Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776) gibi hadis otoritelerinin hasen kullanımlarından da bahseden ed-Düveys, söz konusu ilk kullanımların içerdiği farklı anlamları da incelemeye tabi tutmaktadır.⁴ Ancak ed-Düveys'in İbnü's-Salâh'ın hasen istilâhı noktasında söylediklerine bakıldığında bir doktora tezinden beklenen bir derinlikte olmadığını görülmektedir.⁵ Diğer taraftan Veysel Özdemir *Hadislerin Sihat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı* adlı çalışmasıyla hasen konusunu incelemeye tabi tutmuştur. Söz konusu çalışmanın bir makaleden beklenenin üstünde derinliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.⁶

İbnü's-Salâh öncesi hasen kavramıyla ilgili neler konuşulduğunu iyi anlayabilmek için hasenin terim anlamıyla kullanımına dair iki farklı görüşü ele almakta fayda vardır.⁷ Bunlardan birincisine göre Tirmizî'den (öl. 279/892) önce hasen kavramı terimleşmiştir. Hasen istilâhının genel kabul göre terim anlamıyla kullanımını meşhur kılan Tirmizî öncesinde Şâfiî (öl. 204/820), Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel gibi otoritelerin hasen kavramını çeşitli anlamlarda kullandıkları görülmektedir. Ancak İbn Hacer'e göre hasen kavramını ilk defa terim anlamıyla kullananın Ali b. el-Medîni olduğunu söylemek mümkündür.⁸ Nitekim Şâfiî'nin sonradan Buhârî ve Müslim b. Haccâc'ın ittifakla riayet edeceği sahih bir hadis için *isnadı hasen*

¹ Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-^cArab* (Beyrut: Dârü Sadr, 1414), 13/114.

² Ebü'l-Fidâ İmamüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bâ^cîşü'l-^chasîş serhu l^chtişârî 'Ulûmi'l-^chadîs*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir (Riyad: Mektebetü'l-Me^cârif, 1417), 1/129; Hasen kavramı hakkındaki tarifler ve çeşitler için bk. Nûreddin 'Itr, *Mu^ccemü'l-mustalahâtü'l-^chadîsiyye* (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428), 311-320.

³ Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî, *'İlelü't-Tirmizî'l-^ckebîr*, nşr. Ebû Tâlib el-Kâdî, Subhî es-Samerânî, ed. Ebû Tâlib el-Kâdî - Subhî es-Samerânî (Beyrut: Mektebetü'n-Nahda, 1409), 33, 34, 35, 36, 45.

⁴ Mansûr Abdullah ed-Düveys, *el-^cHadîşü'l-^chasen li-zâtihi ve li-^cgayrihi* (Riyad: Edvâü's-Selef, 1426), 1/42-54.

⁵ Düveys, *el-^cHadîşü'l-^chasen*, 1/11; 3/1613.

⁶ Veysel Özdemir, "Hadislerin Sihat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (03 Haziran 2014), 67-110.

⁷ Mücteba Uğur, "Hasen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/374-375.

⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer el-^cAskalânî, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî^c b. Hâdî 'Umeyr (Riyad: Dârü'r-Râye, 1417), 1/426.

ifadesini kullanması⁹ ve Hatîb el-Bağdâdî'nin zikrettiği üzere Ahmed b. Hanbel'in haseni *garîb* anlamında kullanması¹⁰ bu konuda ilk dönemlerde sistematik bir kullanımın olmadığına delil teşkil etmektedir. Öte yandan ilk defa haseni ıstılah manasında kullananın Ali b. el-Medîni olduğu görülmektedir.¹¹ Ali b. el-Medîni'den sonra Ahmed b. Hanbel¹² ve Buhârî¹³ gibi hadis otoriteleri de bu konuda onu takip etmişlerdir.¹⁴ Diğer taraftan ilk önce Ali b. el-Medîni tarafından hasen kavramı ıstılahî anlamından kullanılmış olsa da¹⁵ hasenin ilk kez tarifini yaptığı ve hasen ıstılahını eserinde çokça zikrettiği için hasen kavramı Tirmizî ile tanınır olmuştur.¹⁶

Diğer görüşe göre ise Tirmizî'den önce sahih ve zayıf diye ikili taksim mevcuttur. Tirmizî hasen kavramını da ekleyerek üçlü taksim oluşturan ilk kişidir.¹⁷ Tirmizî'den önceki eserlere bakıldığında ağırlıklı olarak sahih ve sakim, sahih ve zayıf kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Tirmizî'nin yaşadığı sırada Şâfiî, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/875), Ebû Zür'a er-Râzî (öl. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890) gibi hadis âlimlerinin hasen ıstılahını kullanmaları hesaba katıldığında,¹⁸ Tirmizî'nin hasen kavramını terim anlamında ilk kullanan kişi olduğunu söyleyemesek de İbnü's-

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şâfiî, *İhtilâfû'l-hadîs*, nşr. 'Âmir Ahmed Hayder (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1414), 130.

¹⁰ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddîşihâ ve zikru ḳuttâniha'l-ulemâ' min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 10/75-76.

¹¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/426; İkrâmullah İmdâdülhak, *'Alî b. el-Medîni ve menhecuhû fi naḳdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1413), 616; Öte yandan 'Abdülmün'im Selîm, İbn Hacer'in hasen ıstılahını çokça kullandığını ifade ettiği Ali b. el-Medîni'nin Müsned'inin İbn Hacer'e ulaşmasının mümkün olmadığına dair zikrettiği delillerle buna itiraz etmektedir. Bu çerçevede ona göre Ali b. el-Medîni de haseni ıstılah değil sözlük anlamında kullanmaktadır. Fakat onun itiraz ettiği noktaya bakıldığında Ali b. el-Medîni'nin Müsned'inin İbn Hacer'e ulaşmaması doğru olmakla birlikte İbn Hacer'in *el-İlel*den hareketle bu tespiti yaptığını söylememiz mümkündür. Ayrıca Ali b. el-Medîni'nin talebesi Tirmizî'de hasen ıstılahının yoğun bir şekilde kullanımı da bize Ali b. el-Medîni'nin haseni ıstılah anlamında kullandığına delil olmaktadır. 'Amr 'Abdülmün'im Selîm, *el-Ḥasen bi mecmû'it-turuk fi mizâni'l-ihticâc beyne'l-müteḳaddimîn ve'l-müteahḥirîn* (b.y.: y.y., ts.), 29.

¹² Tirmizî'nin aktardıklarına baktığımızda kendisinden önce hasen sahih kavramının Ahmed b. Hanbel gibi ilim adamlarınca kullanıldığını bu manada Tirmizî'nin hasen sahih kavramını da aldığı bir silsilenin varlığını görmekteyiz. Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998), "Tahâret", 95.

¹³ *Tirmizî*, Ahkâm, 29; *Tirmizî*, *'İlelû'l-kebîr*, 33, 34, 35, 36, 54. Buhârî'nin haseni ıstılah olarak kullandığına dair birçok örnek verebiliriz, ancak biz bu kadar örnekle yetinerek başka bir noktaya temas etmek istiyoruz. Zira Buhârî hasen kavramını sahih kavramından ayrı bir ıstılah olarak mı kullandı yoksa sözlük anlamıyla mı kullandı, bunun tespitini yapabilmek için Buhârî'nin hasen diye tanımladığı hadisleri *el-Câmi'u's-şahîhî*inde tahrîc etti mi diye araştırdık. Hatta Müslim'in *el-Câmi'u's-şahîhî*ini de bu araştırmaya dâhil ettik. Sonuç olarak şunu gördük ki Buhârî'nin hasen dediği rivayetleri ne Buhârî ne de Müslim sahihlerinde tahrîc etmişler. Bütün bunlardan hareketle, Buhârî'nin hasen kavramını ıstılah anlamında kullandığını söylememiz mümkündür.

¹⁴ *Tirmizî*, *'İlelû'l-kebîr*, 58. Tirmizî'nin naklettiğine göre Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in sahih olarak kabul ettiği bir hadis hakkında "bu hasen hadistir" tabirini kullanmıştır. Bu örnekten anlaşıldığı üzere hasen kavramı Buhârî gibi önemli bir hadis otoritesi tarafından sahihten farklı bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte söz konusu örnek sayesinde biz, hasen ıstılahının öyle nâdir bir kavram olmadığını da anlayabilmekteyiz.

¹⁵ Özdemir, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılahının Ortaya Çıkışı", 79-93.

¹⁶ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saîd (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407), 2/573; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 175.

¹⁷ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (Ankara: Senem Matbaacılık, 1986), 130.

¹⁸ Düreys, *el-Ḥadîşü'l-ḥasen*, 1/28.

Salâh'ın ifadesiyle "hasen hadisi meşhur eden kişi" olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.¹⁹ Dolayısıyla hasen istilâhını ilk defa kullanan kişinin Tirmizî olduğuna dair görüşün tutarlı olmadığını söylemek mümkündür.

1. İbnü's-Salâh Öncesi Hasen Kavramı

İbnü's-Salâh'ın kaynakları içerisinde yer alan, müstakil ilk hadis usulü eserinin sahibi Râmhürmüzî'nin (öl. 360/971) hasen kelimesini sadece sözlük anlamıyla kullandığı görülmektedir.²⁰ O, haseni hadisin sıhhatiyle alakalı herhangi bir yerde kullanmamaktadır. Yine İbnü's-Salâh'ın önemli referanslarından Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 405/1014) ise ne *el-Kifâye*'sinde ne de *el-Medhal ile's-Şahih*'inde Râmhürmüzî gibi hasen istilâhından bahsetmediğini söylemek mümkündür. Ancak *el-Müstedrek* incelendiğinde "حديث حسن",²¹ "حسن الاسناد",²² "حديث حسن صحيح الاسناد",²³ "غريب حسن"²⁴ gibi farklı şekillerde hasen istilâhından bahsettiği görülmektedir. Bütün bu verilerden hareketle Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin rivâyet değerlendirmesi olarak temas ettiği hasen konusunu usul eserine almadığı için eleştiriye açık bir konumda olduğu söylenebilir. Zira *el-Müstedrek*'te bahsettiği farklı kavramlardan da anlaşıldığı üzere rivâyet değerlendirmeleri içerisinde yer verdiği hasen kavramının mahiyetine usul eserinde ele maması Hâkim en-Nîsâbü'rî için bir eksiklik olarak görülebilir. Ancak bununla birlikte İbnü's-Salâh'ın, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin hasen hadisi sahih istilâhının alt başlığında değerlendirdiğine dair açıklaması²⁵ ve hadis usulüne dair ilk çalışmalardan oluşu dikkate alındığında Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin usul eserinde hasen istilâhına detaylı bir yer vermemesi makul bir durumdur.

Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) konuyla ilgili görüşleri incelendiğinde onun Cafer b. Abdülvehid'in (öl. 258/871) bir rivâyet hakkında *انه حديث حسن* ifadesini kullandığını naklederek hasen istilâhına temas ettiği görülmektedir.²⁶ Ancak tarafımızdan yapılan araştırmada ne söz konusu yerde ne de başka bir bölümde hasenin terim anlamı hakkında bir açıklama veya kullanım tarafımızdan tespit edilememiştir. Bununla birlikte Şâfiî'nin "Saîd b. Müseyyeb'in (öl. 94/713) mürselleri bize göre hasendir" ifadesini naklinden hareketle Hatîb el-Bağdâdî'nin dolaylı bir şekilde hasen istilâhından bahsettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.²⁷ Zira konunun devamında yaptığı açıklamada Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerinin başka kanallardan desteklendiği için hüccet olduğuna temas etmesi bir nevi hasen li-gayrihî kavramından bahsettiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla bu örnek bahsi geçen görüşü güçlendirmektedir.²⁸ Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî'nin hasen hadisi farklı bir terim olarak kabul etmeyip onu sahih hadis kapsamında değerlendirdiğine dair görüşüne²⁹ katılıyoruz.

Hatîb el-Bağdâdî'nin Saîd b. Müseyyeb'den gelen mürsellerin bir kısmı hakkında böyle bir desteğin olmadığından bahsetmesi ve Şâfiî'nin mürsel konusunda büyük tâbiûna özellikle Saîd b. Müseyyeb'e ayrıcalık tanıdığını "استحسن" kelimesiyle belirtmesinden yola çıkarak hasen hakkında istilâhî bir anlamdan bahsetmediğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede

¹⁹ "adını yücelten" diye tercüme ettiğimiz metnin aslı "توه باسمه" şeklindedir. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân İbnü's-Salâh, *Muqaddimetü İbnü's-Salâh*, nşr. Nûriddin İtr (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1406), 36.

²⁰ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen el-Fârisî er-Râmhürmüzî, *el-Muḥaddiṣü'l-Fâṣıl beyne'r-râvî ve'l-vâʿi*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1404), 546, 604.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Şahihayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 1/121.

²² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/726.

²³ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/161.

²⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/306.

²⁵ İbnü's-Salâh, Hâkim en-Nîsâbü'rî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin hasen hadislerin çokça bulunduğu bir eser olan Tirmizî'nin *es-Sünen'i el-Cami'us-sahih* diye isimlendirmelerini buna delil olarak göstermektedir. İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 40.

²⁶ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli'l-İlmi'r-rivâye*, nşr. Ebû İshâk İbrâhim b. Mustafa Al-i Bahbah Dimyâtî (Semennûd: Mektebetü İbn Abbâs, 1423), 2/199.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/472.

²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/472-473.

²⁹ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 40.

Hatîb el-Bağdâdî'nin ve Hâkim en-Nîsâbü'rî gibi ilk dönem hadis usulü eserlerinde ciddi anlamda yer almamasından hareketle hasen ıstılahının henüz yerleşik bir ıstılah haline gelmediğini söylemek mümkündür.

Kâdî İyâz (öl. 544/1149) incelendiğinde selefi Râmhürmüzî gibi hasen kavramını ıstılah olarak kullanmadığı, hasen kavramını sadece sözlük anlamıyla kullandığı görülmektedir.³⁰ İbnü's-Salâh öncesinde Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin de (öl. 597/1201) hasen hadis tarifi yaptığı görülmektedir. İbnü'l-Cevzî, sıhhat derecelerini ele alırken dördüncü mertebede hasen hadisi "Kendisinde hafif bir zayıflık ihtimali bulunan (üzerine hüküm) bina edilmesine müsait ve kendisiyle amel edilebilir olanlar."³¹ şeklinde tarif etmektedir. Bununla birlikte hasen tarifinin hemen ardından "Ahmed b. Hanbel zayıf hadisi kıyasa tercih eder" ifadesini zikrederek sanki Ahmed b. Hanbel'in kıyasa tercih ettiği zayıf hadisin aslında kendisinde hafif zayıflık bulunan hatta bazı desteklerle hasen li-gayrihî diye tabir ettiğimiz dereceye ulaşan hadisler olduğuna işaret etmektedir.³²

İbnü's-Salâh'ın muasırı İbnü'l-Kattân el-Mağribî'ye (öl. 628/1231) bakıldığında hasen ıstılahını farklı bir bakış açısıyla tarif ettiği görülmektedir. Onun hasenle ilgili ortaya koyduğu tarifler incelendiğinde İbnü'l-Kattân'ın, adaleti hakkında ihtilafa düşülen râvilerin rivâyetlerine hasen hükmü verdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede o, klasik anlayıştan farklı olarak bir rivâyete hasen adı verilmesinin temel sebebinin ihtilaf olduğunu vurgulamaktadır. İbnü'l-Kattân'ın yaptığı tariflerden birincisine göre hadisin râvilerinden biri üzerinde ihtilaf olur ve münekkitlerden bir grup onun güvenilir olduğunu söylerken diğerleri onu müfesser olmayan bir şekilde cerh ederler. Hakkında cerh olduğu için hadisine sahih diyemediğimiz gibi söz konusu cerhleri müfesser olmadığı için hadisine tam manasıyla zayıf da diyemeyiz. İşte bu konudaki hadisler hasen olur.³³

İbnü'l-Kattân'ın hasen hakkındaki ikinci tarifine göre ise mestûr ya da meçhûlül-hâl olan râvilerden nakledilen rivâyetler hasen hadislerdir. Zira sika râvinin meçhul râvilerden naklini ta'dil kabul edip böyle rivâyetleri kabul edenler olduğu gibi, adaletiyle ilgili bilgi bulunmayan râvilerden sika râvinin rivâyetinin ta'dil sayılmayacağı ve böyle bir rivâyetin kabul edilemeyeceğini söyleyenler de bulunmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere İbnü'l-Kattân hasen tanımlaması yaparken ihtilafı merkeze aldığından bu tür rivâyetlere de hasen adını vermektedir. Ancak bu rivâyetlerle amel edilemeyeceğini belirtmektedir.³⁴ Aynı şekilde onun, münekkitlerin zikrettiği cerh veya ta'dil lafızlarının zabtıyla ilgili bir kusurdan ötürü söz konusu lafzın hem cerhe hem ta'dile ihtimalinden dolayı hakkında ihtilaf bulunan râvinin rivâyetleri için de hasen hükmü verdiği görülmektedir.³⁵

İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin haseni sahih hadis kapsamında ele almamasını hasene verdiği farklı manadan hareketle anlamak mümkündür. Bununla birlikte o, bazı münekkitlerin ta'dil, bazılarının ise cerh ettiği râvilerin rivâyetleri hakkında aynı anda hem sıhhat hem

³⁰ Ebü'l-Fazl el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdî's-semâ'*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1390), 139, 163, 200.

³¹ İbnü's-Salâh eserinde bu tarife İbnül Cevzî'ye ait olduğunu belirtmeksizin yer vermektedir. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevdû'ât*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mü'essesetü'r-Risâle, 1406), 1/35.

³² İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/35.

³³ Detaylı açıklama için bk. Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014), 87, 92; örnekler için bk. Ali el-Humeyrî el-Fâsî İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*, nşr. Hüseyin Âyet Saîd (Riyad: Dâru Taybe, 1417), 3/350, 423, 461; 4/212.

³⁴ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 4/13, 26.

³⁵ Örneğin: Sa'd b. Saîd hakkında Ebü Hâtim (مود) demiştir. Ancak bu ifade "müdin" şeklinde şeddesiz okunduğunda "helak olmuş" manasına gelmektedir. Diğer taraftan "müeddin" şeklinde şeddeli okunduğunda ise "işini güzel yapan" anlamına gelmektedir. Nitekim bu konuda ihtilaf edilmektedir. Bundan dolayı "muhtelefen fih" olan bu râviden gelecek olan hadisler için İbnü'l-Kattân hasen hükmü vermektedir. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 3/34.

1238 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

de zaafin bulunduğunu belirtmektedir. Nitekim İbnü'l-Kattân'ın haseni "Bizim hasenden kas-tımız sahih ve zayıf arasında bulunan hadislerdir."³⁶ şeklindeki tarifinde bu anlamı yakalamak mümkündür. Diğer taraftan İbnü'l-Kattân'ın tarifinin klasik hasen tarifinden konum itibarıyla pek bir farkı olmadığı söylenebilir. Zira "adalet sahibi olup da zabt sıfatı tam olmayan, bununla beraber tek başına rivâyet ettiği hadisi münker de sayılmayan kimsenin rivâyet ettiği, şâz ve muallel olmayan hadis"³⁷ şeklindeki klasik tariften de anlaşılan İbnü'l-Kattân'ın haseni sahih ile zayıf arasında bir yerde konumladığıdır. Ancak İbnü'l-Kattân'ın tarifleri incelendiğinde hakkında müfesser olmayan cerh bulunan sahih hadisin hasen konumuna düşeceğini söyle-mesiyle birlikte mestûr ve meçhul râvilerden gelen rivâyetleri hasen kapsamında değerlen-dirmesi,³⁸ hasen hakkında klasik anlayıştan farklı bir yerde durduğunu göstermektedir. Nite-kim İbnü'l-Kattân bu yorumu üzerinden okuma yaparak hasen ve hasen garîb istilahları ara-sında fark gözetmediğini örneklerle ortaya koymaktadır.³⁹

Bu bağlamda İbnü'l-Kattân'ın hasen olarak nitelediği rivâyetlerin bugün genel kabul gören anlamda hasen hadis olmadığını söylemek mümkündür. Zira İbnü'l-Kattân'ın görüşü-nün aksine hasen hadisler, aslında sahih hadis şartlarını taşımakla birlikte râvilerinin her-hangi birinin zabtında hafif kusur bulunan hadislerdir.⁴⁰

2. İbnü's-Salâh'ta Hasen Kavramı

Hadis usulü eserleri içerisinde hasen istilahını tarif eden ve konuyu detaylı bir şekilde masaya yatıran kişinin İbnü's-Salâh olduğu görülmektedir. Hasen hadisi eserinin ikinci ko-nusu olarak tayin eden İbnü's-Salâh kendisinden önce yapılan hasen tariflerine değinmekte-dir. Bu çerçevede Hattâbî'nin tarifine göre hasen hadis: "mahreci bilinen, râvileri meşhur, âlimlerinin çoğunun makbul gördüğü ve fakihlerin genelinin kendisiyle amel ettiği hadisler-dir."⁴¹ Bu tarifi hemen akabinde Tirmizî'nin tarifine yer veren İbnü's-Salâh'ın naklettiğine göre Tirmizî'nin hasen tarifi şöyledir: "İsnadında yalancılıkla itham edilen biri bulunmayan, şâz olmayan ve başka bir vecihten benzer bir rivâyetin nakledildiği hadislerdir."⁴² Tirmizî'nin tarifini naklettikten sonra İbnü's-Salâh bazı müteahhir ulemaya göre hasenin tarifinin "ken-disinde hafif bir zayıflık ihtimali bulunmakla birlikte amel edilmeye münasip hadisler" şek-linde olduğunu ifade etmektedir.⁴³ İbnü's-Salâh yukarıda bahsettiğimiz bütün tarifleri naklet-tikten sonra bunların hiçbirinin sadra şifa olmadığını söylemektedir. Ayrıca o, Hattâbî (öl. 388/998) ve Tirmizî'nin tariflerinin sahih kavramını dışarıda bırakmadığından dolayı onları eleştirmektedir.⁴⁴

İbnü's-Salâh uzun araştırma ve mülahazalar sonucunda elde ettiği bilgilere göre hasen-in iki kısım olduğunu söyleyerek bunlardan ilkinin şöyle tarif etmektedir:

"İsnadındaki râvileri mestûrluktan uzak kalamayan ve bu nedenle ehliyetleri tahakkuk etmeyen rivâyetlerdir. Bununla birlikte söz konusu râviler hadiste gaflet, çok hata yapmak veya yalancı-lıkla itham edilmeyen kişilerden olmalıdır. Diğer taraftan hadisin metninin aynıysa ya da benzeri

³⁶ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 4/13.

³⁷ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 31; Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), "Hasen", 110.

³⁸ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 4/13.

³⁹ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm*, 3/615, 616.

⁴⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetu'n-naẓar fı tavdîhi Nuḥbeti'l-fiker*, nşr. Muhammed Murâbî (Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1434), 129.

⁴¹ Ebü Süleyman Hamd el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, nşr. Muhammed Ragıb et-Tabbah (Haleb: Matba'âtü'l-İlmiyye, 1351), 1/6; İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 30.

⁴² İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 30.

⁴³ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 30 İbnü's-Salâh'ın bazı müteahhirler diye tarif ettiği kişiden kastının İbnü'l-Cevzî olduğu görülmektedir. Zira İbnü'l-Cevzî *el-Mevdû'ât*'ında böyle bir tarif yapmaktadır. Nitekim bu duruma İrâkî'nin de işaret ettiği görülmektedir. Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm el-İrâkî, *et-Taḳyîd ve'l-İdâh şerḥu muqaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Abdülhameyd Hendavî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432), 39-40; İbnü'l-Cevzî'nin tarifi için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/35.

⁴⁴ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 30.

başka vecih ya da vecihlerle nakledilmelidir. Böylece hadis mütâbi ve şâhidlerle desteklenerek şâz ve münker olmaktan çıkmaktadır. Tirmizî'nin sözü -hasen tarifi- buna tekabül etmektedir."⁴⁵

İbnü's-Salâh'ın söz konusu tanımlaması Tirmizî'nin tarifinde kapalı kalan kısımları izah etmesi açısından önemlidir. Zaten İbnü's-Salâh'ın tarifinin ardından buna dikkat çektiğini görmemiz mümkündür.⁴⁶ Ancak hasen ıstılahı hakkında efrâdını câmi ve ağyârını mâni bir tanımlamanın zorluğundan olsa gerek İbnü's-Salâh'ın zikrettiği tarifi de bazı noktalarda eksik kaldığını, hasenin kapsamını ortaya koysa da tarifte aranan açık ve seçiklik konusunda yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Sonraki dönemlerde "hasen li-gayrihi" adını alacak olan bu hadis çeşidi, isnadında mestûr bir râvi bulunmasından dolayı ilk etapta zayıfken diğer tariklerle desteklenerek hasen seviyesine çıktığı için bu adı almaktadır.⁴⁷

İbnü's-Salâh'a göre hasen hadisin ikinci kısmı:

"İsnadında bulunan râvilerin doğruluk ve emanet açısından -adalet noktasında- güvenilirlikle riyle meşhur olmalarıyla birlikte hıfz ve itkan açısından -zabt noktasında- sahih hadis râvilerinden aşağı bir seviyede bulunmalarından ötürü sahih hadis seviyesine çıkamayan hadislere denir."⁴⁸

Söz konusu ikinci tanımlama ise Hattâbî'nin tarifinde eksik ve kapalı kalan yönlerin vuzuha kavuşturulmuş hali olarak nitelendirilebilir. Nitekim İbnü's-Salâh tarifinin ardından Hattâbî'nin tanımına tekabül ettiğini söyleyerek buna işaret etmektedir.⁴⁹ İbnü's-Salâh tarifleri yaptıktan sonra hasenle ilgili zikrettiği tanımların kendinden önce yapılan izahları toplayıcı mahiyette olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca İbnü's-Salâh, Tirmizî ve Hattâbî'nin hasenle ilgili tariflerindeki eksikliklerin ana sebeplerinin her bir âlimin kendi bakış açılarına göre getirdikleri izahlardan kaynaklandığına dair bir yorum yapmaktadır.⁵⁰

İbnü's-Salâh söz konusu tarif ve açıklamalarından sonra muhtemel itirazlara değinerek onlara cevap vermektedir. Bu noktada Şâfi'yi referans alarak hareket ettiği görülmektedir. Zira o muhtemel bir itiraza cevap mahiyetinde Şâfi'nin mestûr kişilerin şahitliğini kabul etmezken böyle kimselerin rivâyetini kabul etmesini ve benzer metinlerle gelen müsned rivâyetlerin ilgili mürsel rivâyetlerin sıhhatine delil getirmesi gibi örnekleri kullanmaktadır.⁵¹

İbnü's-Salâh Tirmizî'nin tanımıyla uyum gösteren hasen hadis tanımı hakkında "Madem tek başına rivâyeti zayıf sayılan bazı râvilerin hadisleri başka vecihlerle desteklendiğinde hasen olmaktadır. Neden birçok senedle rivâyet edilmiş olmalarına rağmen bazı hadisler zayıflık mertebesinde çıkamamaktadır?" gibi muhtemel bir soru yönelterek yine kendisi cevabını vermektedir. Buna göre her zayıf rivâyet kendisinden zayıflığın giderilebileceği türden olmayabilir. Dolayısıyla bazı zayıf rivâyetler mütâbi ve şâhid mahiyetinde bazı rivâyetlerle desteklenebilirken bazı rivâyetlerin mütâbi ve şâhidleri olsa da zayıflıkları izale edilecek türden olmadıklarından böyle rivâyetlerin desteği bir anlam ifade etmez.⁵² Bu bağlamda İbnü's-Salâh tarikleri çok olduğu halde bir kısım hadislerin neden hasen seviyesine çıkamadığını hadisi nakleden râviler içerisinde yalanla itham edilen birinin bulunması veya rivâyetin şâz olması -sikalara muhalefet- gibi adaleti cerh eden bazı sebeplere bağlamaktadır.⁵³ Tek başına zayıf kabul edilen bir rivâyetin kendisini destekleyen başka tariklerle hasen derecesine çıkmasını râvilerinin adalet noktasında eksikleri olmamakla birlikte zabt kusurları bulunan kişilerden olmalarına hamlederek aradaki müşkili çözmektedir.⁵⁴

⁴⁵ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 31.

⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 31.

⁴⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009), 1/120; Uğur, "Hasen", 16/374.

⁴⁸ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 31-32.

⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 32.

⁵⁰ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 32.

⁵¹ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 32-33.

⁵² İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 33-34.

⁵³ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 34.

⁵⁴ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 34.

1240 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

İbnü's-Salâh "bazı tembih ve detaylar" başlığı altında hasen hadis hakkında zikredilebilecek muhtemel itirazlara bazı cevaplar vermektedir. Bu çerçevede mürsel rivâyetlerin az bir zayıflığının olduğu için onu destekleyen başka bir rivâyet olduğunda zayıflığının giderilebileceğini söylemesi onun mürsel rivâyetlerin müsned destekçileri sayesinde hasen hükmünü alması fikrini kabul ettiğini düşündürmektedir. Zira Şâfiî'nin de benzer bir görüşte olduğuna işaret etmesi⁵⁵ böyle bir görüşte olduğu fikrini desteklemektedir.

İbnü's-Salâh itirazlara cevap verdikten sonra, bugün bildiğimiz anlamda sahih li-gayrihînin tanımı sayılabilecek ifadeler kullanmaktadır. Kendisi bu konuda bir isimlendirmede bulunmamakla birlikte konuyla ilgili hem yaptığı izahlar hem de verdiği örnek görüşümüzü destekler mahiyettedir.⁵⁶ Nitekim o bu noktada şöyle bir tarif yapmaktadır:

"Eğer râvi hıfz ve itkân seviyesine ulaşmamış olmakla birlikte sıdk ve sitr (takva) hususunda meşhur biriye, bununla birlikte hadisi başka vecihlerden naklediliyor ve bu sayede iki cihetten kuvvet buluyorsa, bütün bunlar onun hadisini hasen derecesinden sahih derecesine çıkarır."⁵⁷

İbnü's-Salâh bu tariften sonra *لو لا ان اشق على امتي لامرتهم بالسواك عند كل صلاة* "Eğer ümmetime zorluk çıkaracak olmasaydım her namazda misvak kullanmalarını emrederdim." hadisini örnek vermektedir. Dahası İbnü's-Salâh söz konusu hadisin sıhhatine etki eden râvisi Muhammed b. Amr b. Alkame (öl. 168/784) hakkında cerh-ta'dil değerlendirmesi yaparak mezkûr rivâyetin sahih derecesine çıkışının gerekçelerini ortaya koymaktadır.⁵⁸ İbnü's-Salâh ve sonrasında sahih li-gayrihi hadislerle örnek olarak gösterilen bu hadis, günümüzde de bazı hadis usulü kitaplarında sahih li-gayrihi konusunda örnek olarak zikredilmektedir.⁵⁹

İbnü's-Salâh yukarıda zikrettiğimiz değerlendirmelerinin ardından Tirmizî'nin hasen hadis konusunda üstlendiği önemli role temas etmektedir.⁶⁰ Ancak bununla birlikte Tirmizî'nin hasen hadislerle ilgili farklı kullanımlarına dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Tirmizî'nin "hasen" ve "hasen sahih" gibi bazı kullanımlarının doğru bir şekilde tespiti için kitaptaki hadislerin birkaç aslı kaynak ile karşılaştırmak suretiyle kaynakların ittifak etmesine göre hüküm verilmesi daha sıhhatli bir yol olacaktır. Nitekim İbnü's-Salâh, Dârekutnî'nin (öl. 385/995) böyle bir metotla hareket ederek söz konusu rivâyetlerin çoğunun hükmünü tespit ettiğini nakletmektedir.⁶¹

İbnü's-Salâh konuya Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde hasen istilahının varlığı meselesini tartışarak devam etmektedir. Bu çerçevede o, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde doğrudan hasen kavramından bahsetmediğini ancak bununla birlikte Tirmizî'den sonra hasen hadislerin mevcudiyetinin en yoğun bulunduğu eserlerden biri olduğunu vurgulamaktadır.⁶² Ayrıca İbnü's-Salâh, Ebû Dâvûd'un eserindeki hadisler hakkında yaptığı "Ben sahihi ve sahihe benzeyeni, ona yakın olanı zikrettim." ve "Kitabımdaki hadislerin içerisinde şiddetli zayıf olanları açıkladım. Hakkında hiçbir şey söylemediğim hadisler ise sâlihtir." şeklindeki açıklamalarını nakletmektedir.⁶³ Bununla birlikte İbnü's-Salâh söz konusu verilerden yola çıkarak Ebû Dâvûd'un eserinde mutlak -herhangi bir hüküm vermeden- zikrettiği hadis Sahîhayn'da yoksa ve sahih

⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 32-33.

⁵⁶ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 34-35.

⁵⁷ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 34-35.

⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 35.

⁵⁹ Ahmed Naim Babanzâde - Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 1/201; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 124; Yavuz Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usûlü* (Rize: STS, 2017), 280.

⁶⁰ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 36.

⁶¹ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 36.

⁶² İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 36.

⁶³ Hadis istilâhında salih, hadisin sahih veya hasen olduğunu ifade etmek için bir görüşe hasen hadisin altında bir mertebeye olmakla birlikte zayıf denilecek kadar düşük olmayan hadisler için kullanılan bir terimdir. Nûreddin İtr, *Menhecû'n-naqd fi 'ulûmi'l-hadîs* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1401), 277; Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, "Salih", 271; Ayrıca İbnü's-Salâh'ın salih istilâhı hakkındaki yorumunun değerlendirmesi için bk. Talât Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayıncılık, ts.), "Salih", 419-420.

ile haseni birbirinden ayırt eden birinin ona sahih hükmü verdiğine dair bir bilgi bulunmuyorsa, böyle hadislerin Ebû Dâvûd'a göre hasen ıstılahının kapsamına girdiğini söylemektedir.⁶⁴ İbnü's-Salâh'ın Ebû Dâvûd ve hasen hadis hakkındaki söz konusu yorumunun onun "mütekaddim dönemde bir hadis hakkında sahih hükmü verilmemiş müteahhir dönemde buna sahih hükmünün verilemeyeceği" görüşünden neşet ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Subhi es-Sâlih (öl. 1986) de bu minvalde bir yorum yapmaktadır.⁶⁵

İbnü's-Salâh, Ebû Dâvûd'un hadisleri tahrîc etme hususunda Nesâî (öl. 303/915) gibi davranarak "terk edilmesi hakkında icmâ bulunmayan" kişilerden de rivâyette bulunduğunu söylemektedir. Dolayısıyla Ebû Dâvûd'un hakkında söz söylemediği -sâlih diye tabir ettiği hadislerin bir kısmının diğerlerine göre hasen olmama ihtimali mevcuttur. Nitekim İbnü's-Salâh, Ebû Dâvûd'un hakkında hiçbir yorum yapmadığı hadislerin Ebû Dâvûd'a göre hasen olduğunu söyledikten sonra yukarıda işaret edildiği üzere bazılarının hasen olmayacağını ifade ederek Ebû Dâvûd'u eleştirmektedir.⁶⁶ Ancak bize göre İbnü's-Salâh, Ebû Dâvûd'un eseri hakkında yaptığı bazı açıklamalardan hareketle onun "*Sahîhayn*"da bulunmayan ve sahih, hasen ayrımı yapan bir muhaddis tarafından değerlendirilmeyen" hadisler hakkında hasen hükmü vermesi olabileceği yorumu hatalıdır. Zira Ebû Dâvûd'un böyle bir açıklaması bulunmamaktadır. Dolayısıyla Ebû Dâvûd tarafından açıkça belirtilmemiş bir hükmün Ebû Dâvûd'un bazı hadisleri için geçerli olmadığını söyleyerek dolaylı bir eleştiride bulunulması da kanaatimizce doğru değildir. Nitekim bu konuyla ilgili İrâkî (öl. 806/1404) eserinde İbnü's-Salâh'a yapılan bazı itirazlara yer vermektedir.⁶⁷

İbnü's-Salâh hasen ile ilgili bazı detayları zikrettiği başlık altında Ferrâ el-Begavî'nin (öl. 516/1122) değişik bir hasen tanımlamasına da temas etmektedir. Söz konusu tarife göre Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'ü's-Şâhîh*'lerinde bulunan rivâyetler istisnasız sahih olurken, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve benzerlerinin tahrîc ettikleri rivâyetler de hasen olmaktadır. Ancak İbnü's-Salâh söz konusu tanımlamayı naklettikten sonra bu şekilde kitap merkezli mutlak bir tanımlamanın yanlış olduğunu "Bu, bilinen bir ıstılah değildir. Söz konusu kitaplar önceden açıklandığı üzere hasen ve hasen olmayan hadisleri de kapsamaktadır." ifadeleriyle belirtmektedir.⁶⁸

"Bu hadis sahîhü'l-isnad veya hasenül-isnaddır" tabirleriyle "bu hadis sahihtir veya hasendir" tabirleri arasında önemli fark olduğuna vurgu yapan İbnü's-Salâh, isnad sahih ya da hasen olsa da söz konusu isnadda şâzlık ve illet gibi durumlar varlık gösterdiğinde hadisle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmektedir.⁶⁹ Diğer taraftan İbnü's-Salâh'a göre güvenilir bir musannif "sahîhü'l-isnad" dedikten sonra herhangi bir şâzlık veya illetten bahsetmemesi söz konusu rivâyetin sıhhatinde problem olmadığı anlamına gelmektedir.⁷⁰

Tirmizî ve bazı muhaddislerin kullandığı "hasen sahih" kavramı hakkındaki çekinmelerinden bahseden İbnü's-Salâh, hasen ile sahih kavramlarının bir arada kullanılmalarının ortaya çıkardığı müşkil durumu ve söz konusu müşkilâtın çözümüne dair teorilerini zikretmektedir. Bu bağlamda İbnü's-Salâh'a göre böyle bir hadis için iki farklı durum söz konusu olabilir. Birinci duruma göre hadisin biri sahih diğeri hasen seviyesinde iki isnadı vardır. Dolayısıyla Tirmizî iki hükmü de beyan edebilme noktasında böyle bir yöntem izlemiş olabilir. İsnadın tek olduğu diğer duruma göre ise hadis sahihtir ve hasen kavramı burada lügat manasıyla "nefse hoş gelen, güzel" gibi anlamlarda kullanılmış olabilir.⁷¹ Ancak İbnü's-Salâh'ın isnadın

⁶⁴ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 36.

⁶⁵ Subhi es-Sâlih ayrıca Hâkim'in *el-Müstedrek*'indeki rivâyetler hakkında verilen "hasen" hükmünün de bu görüşle bağlantılı olduğu yorumunu yapmaktadır. Subhi es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (Ankara: Senem Matbaacılık, 1986), 133.

⁶⁶ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 36-37.

⁶⁷ İrâkî, *et-Takvîd ve'l-İzâh limâ uṭlika ve uḡlika min Muḳaddimetî'bni's-Şalâh*, 44-46.

⁶⁸ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 37.

⁶⁹ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 38.

⁷⁰ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 38.

⁷¹ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 39.

1242 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

tek olduğu durumlardaki "hasen sahih" kavramına yaptığı yorumun doyurucu olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Zira kendisinden sonra ortaya konulan çalışmalarda İbnü's-Salâh'ın görüşüne yapılan eleştiriler ve konuyla ilgili zikredilen farklı yorumlar, İbnü's-Salâh'ın "hasen sahih" hakkındaki görüşünün yetersiz bulunarak geliştirildiğini göstermektedir.⁷² Bu bağlamda Tirmizî'nin *es-Sünen*'ini Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'ü's-Şâhîh*'leriyle mukayese eden Nureddin İtr'in Tirmizî'nin hasenle birlikte kullandığı bütün kavramlarını irdeleyen çalışması bu hususta kayda değer açıklamalar içermektedir.⁷³ Bu çerçevede Nureddin söz konusu İtr kavramları kısaca şöyle izah etmektedir:

"Eğer hadis tek bir isnadla rivâyet edilmiş ve sahihlik mertebesine ulaşmışsa Tirmizî buna "sahih garîb" demektedir. Eğer hadis sahih derecesinin altında kalmış, ancak zayıf da değil ve hasen li-zâtihî ise Tirmizî buna "hasen garîb" demektedir. Bununla metnin değil de senedin garîbliğini kastetmektedir. Eğer isnad birden çok ise ve hadis sahih derecesine çıkmışsa Tirmizî "hasen sahih" demektedir. Yani o hadis sahihtir ve garîblikten -ferd olmaktan- çıkmıştır. Eğer hadisin bazı tariklerinde garîblik varsa Tirmizî "hasen sahih garîb" demektedir. Bunun manası zikrettiğimiz gibi "hasen sahih" anlamındadır."⁷⁴

Ancak Nureddin İtr'in Tirmizî'nin kullanımındaki hasen garîb kavramının hasen li-zâtihîye tekabül ettiğine dair görüşüne itiraz ettiği görülmektedir. Nitekim ed-Düveys tezinde Tirmizî'de geçen "hasen garîb" ifadelerinin hasen li-zâtihî istilahına denk düştüğüyle ilgili bazı âlimlerin yaptığı yorumu doğru bulmamaktadır.⁷⁵ Diğer taraftan o, konuyla ilgili Tirmizî'nin hafif zayıf bazı rivâyetler hakkında bazen sahih, bazen hasen ve bazen de hasen garîb terimlerini kullandığını söylemektedir.⁷⁶ Dolayısıyla ed-Düveys'in ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Tirmizî'nin kullandığı terimlerin sınırlarının net bir şekilde belirlenmiş olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Bu noktada Tirmizî'nin hasen istilahıyla ilgili kullanımlarından hareketle, kesin bir hüküm vermek mümkün olmadığı için Nureddin İtr'in yorumunun pek isabetli olmadığını söyleyebiliriz.

İbnü's-Salâh konunun sonunda Hâkim en-Nîsâbü'rî, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Tâhir es-Silefî'nin (öl. 576/1180) sahih ile hasen arasında bir ayrım gözetmediklerinden bahsetmektedir. Ayrıca Tirmizî ve Ebû Dâvûd'un bu konuda sahih ve hasen ayrımına gittiklerini vurguladıktan sonra, doğrudan sahih ve hasen ayrımını yapmayanların da hasen hadisin -önceden zikri geçen- sahih hadisten daha alt mertebede olduğunu inkâr etmeyeceklerini, dolayısıyla buradaki ihtilafın lafzî olduğunu ifade ederek konuyu bitirmektedir.⁷⁷

3. İbnü's-Salâh Sonrası Hasen Kavramı

İbnü's-Salâh sonrasına bakıldığında Nevevî'nin (öl. 676/1277) onu aynen takip ettiği görülmekle birlikte hasen hadisin, ihticâc noktasında sahih hadis gibi kabul edilmesinden hareketle bazı ilim adamlarının hasen hadisleri "sahih hadis" başlığı altında ele aldıklarını ifade etmektedir.⁷⁸ İbn Dakîkûl'îd'in (öl. 702/1302) de hasen hadisin tarifi hususunda ona katıldı-

⁷² Irâkî, *et-Takvîd*, 50; "Hasen sahih" kavramının izahı noktasında kendinden önceki görüşleri büyük oranda derleyen Süyûtî, İbn Hacer'in iki ve daha fazla isnadı bulunan rivayetlerde İbnü's-Salâh'ın görüşünü, ferd rivayetlerde ise İbn Dakîkûl'îd'in görüşünü doğru bulduğunu ifade etmektedir. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Bedî' Seyyid el-Lihâm, (Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1426), 1/172-175.

⁷³ Nureddin İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Şâhîhâyn* (Kâhire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390), 185-199.

⁷⁴ İtr, *Menhecü'n-naqd*, 272; Detaylı bilgi için bk. İtr, *el-İmâmü't-Tirmizî*, 186-196.

⁷⁵ Düveys, *el-Hadîşü'l-Hasen*, 5/2489.

⁷⁶ Düveys, *el-Hadîşü'l-Hasen*, 5/2489.

⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 40.

⁷⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ en-Nevevî, *İrşâdü tullâbi'l-ḥakā'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-ḥalâ'ik*, nşr. Nureddin İtr (Dimaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413), 67-73.

ğini görmek mümkündür. Bu çerçevede İbn Dakikül'îd, Tirmizî ve Hattâbî'nin hasen hadis tariflerine temas ederken tarifler hususunda müşkilât olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁹ Diğer taraftan "hasen sahih" ıstılahı kullanımıyla ilgili İbnü's-Salâh'ın hadisin bir tarikinden sahih, diğer tarikenden hasen olabileceği yorumuna itiraz edilebileceğini vurgulamaktadır. Zira Tirmizî "hasen sahih" dediği bazı hadislerin sadece bir tarikte geldiğini söylemektedir.⁸⁰ Dolayısıyla İbn Dakikül'îd çelişkiyi hadisi nakleden râvilerin en kâmil mertebesine nispetle sahih, en düşük mertebesine nispetle hasen hükmü verilerek giderilebileceğini ve mütekdimmünden bazılarının bu bağlamda sahih hadislerle hasen hükmü verdiklerini söylemektedir. Bu bağlamda o, hasen sahih ıstılahının sahih hadisi kapsayıcı bir tanıma sahip olduğunu vurgulayarak konuya farklı bir bakış açısı getirmektedir.⁸¹

Ca'berî (öl. 732/1332) hasen tanımı hakkında hiç ayrıntıya girmemiş hatta hasenin ıstılahı hakkında "Adalet ve zabt sahibi râvilerin kendileri gibilerinden muttasıl olarak naklettikleri hadislerdir." diyerek sahih hadis ile arasında bir fark görmemiştir. Diğer taraftan Ca'berî, Ebû Dâvûd'un, kendileriyle ilgili bir hüküm vermeden tahrîc ettiği hadisler hakkında İbnü's-Salâh'ın yorumuna katılmaktadır.⁸²

Bedreddin İbn Cemâ'a'ya (öl. 733/1333) bakıldığında İbnü's-Salâh'ın tariflerinde gereksiz uzatmalar olduğunu söyleyerek daha öz bir tarif denemesi yaptığı görülmektedir. Buna göre İbnü's-Salâh'ın verdiği tarifin ilkinin şöyle özetlemektir: "Bir hadisin râvisi mestûr olmakla birlikte rivâyetinden gafil değil ve rivâyetin bir benzeri başka tarikten geliyorsa hasen olur." İkinci tarife göre ise: "Râvileri sıdk ve emanet ile meşhur olmuş ancak hıfzı sahih hadis râvilerinin derecesine ulaşamamış râvilerin naklettikleri hadis" hasen olmaktadır. İbn Cemâ'a bunları ifade ettikten sonra tarifler hakkında ihtilaflar olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Diğer taraftan İbn Cemâ'a, Ebû Dâvûd'un haklarında bir hüküm vermeksizin tahrîc ettiği rivâyetleri konusunda İbnü's-Salâh'ın verdiği hasen hükmüne katılmış olacak ki Ebû Dâvûd'un eserinde sahih, hasen ve zayıf şeklinde bir gruplandırmaya gittiğini ifade etmektedir.⁸⁴ İbn Cemâ'a hasen hadis kavramının Tirmizî'yle şöret bulduğu gibi yorumları da zikrederek söz konusu hususlarda da İbnü's-Salâh'ı takip ettiğini gösteren bazı ifadelerle konuyu bitirmektedir.

Tîbî (öl. 743/1343) ise hocası İbn Cemâ'a gibi İbnü's-Salâh'ı eleştirmekle birlikte konuyla ilgili tanımlamaların zorluğundan bahsetmektedir. Diğer taraftan Tirmizî'nin tarifinde geçen "müttehem olmayan râviler" ifadesine açıklık getirmektedir. Zira Tirmizî'nin bu ifadesinin kapsamına sahih hadisler de girmektedir şeklinde eleştiri yapılmaktadır. Tîbî ise söz konusu açıklamalarında müttehem ve mütevehhem olmak şeklinde iki kavram çerçevesinde eleştirilere cevap vermektedir. Buna göre:

"Tirmizî'nin tarifindeki ifadesinden iki anlam çıkarmak mümkündür. Birincisine göre müttehem olmayandan maksat râvinin hiçbir surette gaflet, fisk ve yalan ihtimalleri (mütevehhem) ve ithamlarından (müttehem) uzak olmasıdır. Bu tür râviler sahih hadis nakleden sika râvilerdir. İkincine göre ise müttehem olmayan râvinin gaflet, fisk ve yalan gibi kusurlarla elde delil olmadığı için itham edilememesiyle birlikte, râvinin adaletine dair bilgi olmamasından dolayı *mestûru'l-adale* gaflet, fisk veya yalan söyleme ihtimalinin *mütevehhem* bulunmasıdır. Tirmizî'nin tarifindeki *müttehem olmayan* kaydı da bu anlamı karşılamaktadır."⁸⁵

⁷⁹ Ebû'l-Feth Takıyyüddin Muhammed İbn Dakikül'îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılah*, nşr. Kahtan Abdurrahman ed-Dürî (Ürdün: Dârü'l-'Ulûm, 1428), 227.

⁸⁰ *Tirmizî*, "Tahâret", 156; Salat, 311; "Cenâiz", 48; "Nikah", 8; "Büyü", 55; "Cihad", 15; "Zühd", 27.

⁸¹ İbn Dakikül'îd, *el-İktirâh*, 230.

⁸² İbrâhim b. Halil el-Ca'berî, *Rûsumü't-tahdîş fî 'ulûmi'l-hadîş*, nşr. Cemal Seyyid Rifâi (Mektebetü'l-Evlâdi's-Şeyh li't-Türâs, 1426), 23.

⁸³ Ebû Abdillâh Bedreddin Muhammed İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî fî muhtaşar 'ulûmi'l-hadîş'i'n-nebevî*, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1406), 36.

⁸⁴ İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 37.

⁸⁵ Ebû Muhammed Şerefüddin Hüseyin et-Tîbî, *el-Hulâşa fî ma'rifeti'l-hadîş*, nşr. Ebû Âsım eş-Şevâmi'l-Eserî (Kâhire: el-Mektebü'l-İslâmîyye li'n-Neşr ve't-Tevzîc, 1430), 41.

1244 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

Tîbî, Hattâbî'nin tarifiyle ilgili eleştiri konusu olan *râvilerin meşhur olması* ifadesine açıklık getirerek bu konuda yapılan şöret ifadesinin zayıflıkta da olabileceği şeklindeki eleştiriye cevap vermektedir. Bu çerçevede o, Hattâbî'nin râvinin meşhur olması ifadesini mutlak kullanarak ehli arasında bilindiği üzere râvinin sıdk üzere meşhur olmasına işaret etmektedir.⁸⁶ Hattâbî, hasen hadis tarifinde "âlimlerin çoğunun amel ettiği" şeklindeki ifadeyle sahih hadisleri hasen terimin kapsamından çıkardığı anlaşılmaktadır.⁸⁷ Zira sahih hadislerle –eğer başka bir karine ihticâca mâni değilse- sahih hadislerle bütün âlimlerin amel ettiği bilinen bir gerçektir.

İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401) ise Hattâbî'nin hasen hadisi tarif ederken kullandığı "râvileri meşhur" ifadesine "zayıf olmalarıyla birlikte" şeklinde ibare eklenebileceğini dolayısıyla meşhur olma ifadesinin eksik kaldığını söylemektedir.⁸⁸ Diğer taraftan hasen hadisle ihticâc edilmesi hususunda işkâl⁸⁹ olduğunu söyleyerek Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) yorumuna katıldığını, dolayısıyla hasen hadisle ihticâc olunamayacağını ifade etmektedir. İbnü'l-Mülakkın hasen hadisle ihticâc edilememesinin gerekçesi olarak kabul şartları en alt mertebede dahi gerçekleşse bir hadisin söz konusu kabul şartlarını taşıması onun sahih hadis diye tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla bunun altında bir mertebede bulunan hadisin adı hasen de olsa onunla ihticâc edilemeyeceğini söylemektedir.⁹⁰ Bu açıklamasıyla da Moğultay'la aynı gerekçe çerçevesinde hasen hadisle ihticâc edilmesi konusuna itiraz ettiği görülmektedir. Ancak söz konusu gerekçede açık bir şekilde anlaşıldığı üzere ihtilaf lafzîdir. Zira kabul şartları en alt mertebede olan hadise bile sahih deyip derecelendirme yapmaksızın en üst ve en alt düzey için aynı kavram kullanıldığında mütekaddim ulemanın ifade ettiği gibi sadece sahih ve sakim hadisten bahsedebiliriz. Ancak hasen kavramı ikisi arasındaki bir durumun ifadesi için oluşturulan bir ıstılahtır. Dolayısıyla bu hususta Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın itirazı dikkate değer bulunmamaktadır. Gerçi İbnü'l-Mülakkın durumu biraz daha yumuşatarak buradaki ihtilafın ıstılâhı olduğunu söylemektedir.

İbnü's-Salâh hasen konusunun sonunda "Hasen hadisi, sahih diye isimlendiren kişi de ilk konuda açıklanan sahih hadisten daha alt derecede olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla "İhtilaf ibarelerdedir, manada değil." diyerek böyle bir tartışmanın lafzî olduğuna işaret etmektedir.⁹¹ Son olarak İbnü'l-Mülakkın'ın, İbnü's-Salâh'ın yaptığı birinci tarife itiraz ettiği görülmektedir. Zira o, mestûr râvinin rivâyet ehliyetinin tahakkuk etmediğini, dolayısıyla ondan gelecek rivâyetlerin merdûd olduğunu ifade ederek İbnü's-Salâh'ın tarifine eleştiri getirmektedir. Ancak İbnü's-Salâh mestûr râvinin kendisinden yalan, yalan töhmeti, fık gibi adaleti yaralayan ve çok hata (kesretü'l-galat), gafil olmak (fartü'l-gafle) gibi zabtı zedeleyen ağır kusurlar sadır olmaması, bir de rivâyet metninin aynısı ya da benzerinin farklı tariklerden gelmesi gibi şartlara bağlanarak oluşan bir hasen hadis kavramından bahsetmektedir. İbnü's-Salâh bu fikrine eleştiri geleceğini fark etmiş olacak ki Şâfiî'nin mestûr kimsenin şahadetini kabul etmezken rivâyetini kabul ettiğini muhtemel itirazcılara hatırlatmaktadır.⁹²

Zehebî (öl. 748/1348) ise İbnü's-Salâh'ın ikili hasen tarifini eserinde zikrettikten sonra tariflerdeki ifadelerin pek çok açıdan tartışmaya açık olduğunu belirterek "hasen hadis sahih hadisin biraz altında kalan hadistir" şeklinde bir tarif yapmaktadır. Ayrıca başka bir

⁸⁶ Tîbî, *el-Hulâsa*, 41.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bk Salih Karacabey, *Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 146-148.

⁸⁸ Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *el-Muḳni' fî 'ilmi'l-ḥadîs*, nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' (Suud: Dârü'l-Fevvâz li'n-Neşr, 1413), 1/83.

⁸⁹ Hadiste açıklanması gereken, anlaşılması güç olan husus. Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, "İşkâl", 142.

⁹⁰ İbnü'l-Mülakkın, *el-Muḳni'*, 1/83.

⁹¹ İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 40.

⁹² İbnü's-Salâh, *Muḳaddime*, 32-33.

yerde “Hasen, zayıf hadis seviyesini aşan ama sahih hadis mertebesine ulaşamayan rivâyetlerdir.”⁹³ demektedir. Diğer taraftan hasen hadis hakkında geçerli olabilecek ve tüm hasen hadisleri bünyesinde toplayabilecek ana bir kural bulmaktan ümit kestiğini söylemektedir. Zira ona göre muhaddislerin büyük bir kısmının sahih mi hasen mi olduklarına dair tereddüte düştükleri nice hadisler bulunmaktadır. Hatta bazen bir muhaddis aynı hadis için sahih derken bazen de hasen veya zayıf diyebilmektedir.⁹⁴ Nitekim bu konuda Tâhir el-Cezâirî (öl. 1338/1920) de bazılarını göre hasen hadisin sadra şifa bir tarifinin yapılamayacağını ancak, bu ilimde derinleşen birinin talep edilene yakın bazı tarifler ortaya koyabileceğini ifade ederek Zehebî gibi hasen tarifinin zorluğunu vurgulamaktadır.⁹⁵

İbnü's-Salâh'ı eleştiri konusunda her zaman sınırları zorlayan Moğultay b. Kılıç ise Hattâbî ile Tirmizî'nin tariflerinin birbirlerinden farkı olmadığını söyleyerek İbnü's-Salâh'a itirazda bulunmaktadır.⁹⁶ Bununla birlikte Moğultay, Tirmizî ve Hattâbî'nin tariflerindeki ifadeler arasında benzerlikler kurarak ikisinin de aynı manaya gelen tarifler olduğunu delillendirmeye gitmektedir. Ayrıca o, İbnü's-Salâh'ın manaca kısır uzun birtakım kelimelerle insanları ürküttüğünü ve gereksiz birtakım ifadeler sarf ettiğini iddia ederek eleştiri sınırlarını zorlayan bazı ifadeler kullanmaktadır.⁹⁷ Moğultay, İbn Dakikül'îd gibi hasen hadisle ihticâc olmayacağını, herhangi bir hadisle ihticâc olunabiliyorsa zaten onun sahih olduğunu söyleyerek özünde hasen hadisi “sahih hadis” kavramına dercedenler arasındaki yerini almaktadır.⁹⁸

Ebnâsî (öl. 802/1400) ise İbnü's-Salâh'ın hasenle ilgili tarif ve açıklamalarını naklettikten sonra Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) “Tirmizî'nin olduğu iddia edilen tarif hangi kitabındadır?” itirazına cevap vermektedir.⁹⁹ Diğer taraftan Moğultay b. Kılıç'ın İbnü's-Salâh'ın söylediğinin aksine Hattâbî ve Tirmizî'nin tariflerinin aslında aynı manalara geldiklerine dair iddiasını da eleştirerek İbnü's-Salâh'ı savunmaktadır.¹⁰⁰

Zeynüddin Irâkî ise İbnü's-Salâh'ın Tirmizî ve Hattâbî'nin hasen tarifleri hakkında bazı müteahhir ulemanın İbnü's-Salâh'tan farklı düşündüklerini ve aslında söz konusu iki tarifin birbirlerinden farklı olmadığını ifade ettiklerini nakletmektedir.¹⁰¹ Ancak Irâkî, söz konusu naklin akabinde Hattâbî'nin “اشتهر رجاله” sözünü izah ederken aslında Hattâbî'nin bu ifadede maksadının “mürsil ve müdellis râvilerin rivâyetlerini tanım dışı bırakmak” olduğunu söyleyerek bazı müteahhir ulemanın görüşlerine katılmadığını belirtmektedir.¹⁰² Ayrıca İbn Kesîr'in İbnü's-Salâh'ın Tirmizî'den naklettiği hasen hadis tarifi hususunda “Bu Tirmizî'den rivâyet edilmişse hangi kitaptadır?” diye yaptığı itiraza Irâkî: “Böyle bir inkâr çok garîb!” diyerek ve Tirmizî'nin sözünün kaynağını vererek itiraz etmektedir. Ancak Tirmizî'nin verdiği tarifin hadisçilerin genel anlamda kabul ettiği hasen istilâhı olamayabileceğini de vurgulama

⁹³ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *el-Mûkâda fî 'ilmi muştalâhi-hadîş*, nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde, (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1405), 26.

⁹⁴ Zehebî, *el-Mûkâda*, 28.

⁹⁵ Sem'ûnî Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ uşûl'l-eşer*, nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1416), 1/358.

⁹⁶ Ebü Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İşlâhu İbni's-Şalâh*, nşr. Nâsır Abdülaziz Ferec Ahmed (Riyad: Dârü Edvâ'i's-Selef, 1428), 2/120.

⁹⁷ Moğultay b. Kılıç, *İşlâh*, 2/121-122.

⁹⁸ Moğultay b. Kılıç, *İşlâh*, 2/122-123; Hadis kabul şartlarına en üst düzeyde haiz olan rivayetlere sahih alt derecede olanlara ise hasen denmesinin herhangi bir problem teşkil etmeyeceği hususunda detaylı açıklama için bk. Ebü Muâz Tarık b. 'İvedullah, *Şerhu lügati'l-muḥaddîş manzûmetün fî 'ilmi muştalâha'l-hadîş* (Mısır: Mektebü İbn Teymiyye, 1430), 156-157.

⁹⁹ Burhânüddin el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Şalâh*, nşr. Salâh Fethî Helel (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419), 1/106.

¹⁰⁰ Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh*, 1/106.

¹⁰¹ Irâkî, *et-Takvîd*, 38.

¹⁰² Irâkî, *et-Takvîd*, 38-39.

1246 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's-Salâh'ın Etkisi

ihtiyacı hissetmektedir.¹⁰³ Diğer taraftan İrâkî'nin İbnü's-Salâh'a yapılan bazı itirazları esrinde zikrettikten sonra söz konusu itirazlara detaylı cevaplar vererek karşı çıkması,¹⁰⁴ İbnü's-Salâh'ın İrâkî'nin üzerindeki etkisinden kaynaklanan bir durum olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

İrâkî, İbnü's-Salâh'ın *hasen-sahih* kavramını değerlendirirken *hasen* ifadesinin sözlük manasıyla kullanılmış olabileceği vurgusunu İbn Abdilberr'in naklettiği bir örnek üzerinden vermektedir. Bu bağlamda o, İbn Abdilberr'in sözleri çok hoş manalar ifade eden uzunca bir zayıf hadisi naklettikten sonra yaptığı "Bu hadis gerçekten hoştur. (هو حديث حسن جدا) ancak isnadı sağlam değildir." yorumunu delil getirerek İbnü's-Salâh'ı desteklemektedir.¹⁰⁵ Hatta söz konusu hadisin istilâhî manada sahih olamayacağını delilleriyle ortaya koyarak rivâyetin isnadında yer alan Mûsâ el-Balkâvî'nin yalancı ve Abdürrahim b. Zeyd el-Ammî'nin ise metrûk olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla İbn Abdilberr'in kullandığı "bu gerçekten hasen bir hadistir" ifadesinin istilâhî manada olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. İrâkî'nin konunun bu kısmının detayına inerek râviler hakkında cerh yapması dikkatimizi celbettiği için biz de söz konusu râviler hakkında kısa bir araştırma yapma ihtiyacı hissettik. Râviler hakkında bizim elde ettiğimiz sonuç da İrâkî'nin değerlendirmesinin doğruluğunu desteklemekten öteye geçemedi. Zira kendileri hakkında pek bir bilgiye rastlamadığımız söz konusu iki râvi hakkında genel kanaat ikisinin de güvenilmez olduklarıdır.¹⁰⁷

İrâkî yukarıda naklettiğimiz değerlendirmelerinin ardından Ümeyye b. Hâlid'in Şu^cbe b. Haccâc'a "hasenü'l-hadîs" olduğu halde Abdülmelik b. Süleyman'dan hadis almayı neden terk ettiğini sorduğunda "Hasenlerinden kaçıyorum. (من حسنها فررت)" şeklinde verdiği cevabı nakletmektedir.¹⁰⁸ İrâkî'nin böyle bir nakli hasen kavramının kelime manasında kullanılabilmesi yorumlarını yaptıktan sonra zikretmesi, onun Şu^cbe b. Haccâc'ın bazıları tarafından farklı değerlendirilen söz konusu ifadeleri hakkındaki görüşünü yansıttığını düşündürmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla İrâkî'ye göre ilk dönemde Şu^cbe b. Haccâc gibi hadis otoriteleri de hasen kavramını sözlük manasında kullanmışlardır.

İbnü's-Salâh sonrasına bakıldığında Ömer b. Reslân Bulkînî'nin (öl. 805/1403) ortaya koyduğu tarifle hasen hadisi tanımlamanın güçlüğüne işaret ettiği görülmektedir. Bu bağlamda ona göre hasen hadis tarifi şöyledir: "Bakan kişinin sahih ile zayıfın ortasında gördüğü, hâfızın (râvinin) eleştirilmesine sebep olan kusurun izahı aynen istihsandaki gibi yapılmayan, bu nedenle tarifi zor olan rivâyetlere hasen denir."¹¹⁰

Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî (öl. 816/1413) ise hasen hadis ile ilgili genel görüşler ve tartışmalardan bahsettikten sonra İbnü's-Salâh'ın açıklamalarına katıldığını ifade eden

¹⁰³ İrâkî, *et-Takyîd*, 39.

¹⁰⁴ İrâkî, *et-Takyîd*, 38-39, 40, 45, 50-51.

¹⁰⁵ İrâkî, *et-Takyîd*, 51; Söz konusu hadis ve İbn Abdilberr'in yorumu için bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadhlihi ve mâ yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Zühayrî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994), 1/238-239.

¹⁰⁶ İrâkî, *et-Takyîd*, 51.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fi du'âfâ'i'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 6/493; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 9/358; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1397), 1/489; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehbî, *Mizânü'l-i'tidâl fi naqdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 1383), 1/118.

¹⁰⁸ İrâkî, *et-Takyîd*, 51.

¹⁰⁹ Örneğin Hatib el-Bağdâdî Şu^cbe b. Haccâc'ın söz konusu ifadelerini "Meşhur rivayetleri zikretmenin müstehap oluşu ve garib rivayetlerden uzak durmak gerektiği" başlığı altında zikrederek "hasen" kavramının halk arasında yaygın olmayan garib hadisler için kullanıldığına işaret etmektedir. Ebû Bekr Ahmed el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403), 2/101.

¹¹⁰ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer el-Bulkînî, *Mehâsinü'l-işlâh fi taqmîni Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Âişe Abdurrahman (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1409/1989), 176; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/170.

nitelikte bazı açıklamalar yapmaktadır.¹¹¹ Hasen hadise “hasen” isminin verilme sebebinin rivâyeti nakleden râvi hakkındaki hüsn-i zandan kaynaklandığını belirterek kavramla sözlük manası arasında hoş bir bağlantı kurduğunu söylemek mümkündür.¹¹²

Sahih ve hasen hadisle ilgili tariflerin şekillenmesine önemli katkılarda bulunan İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), makbûl hadislerin dört derece olduğunu ifade etmekte¹¹³ ve makbûl hadislerin içerisinde yer alan hasen hadisi “Sahih haberin şartlarından yalnız zabt şartı, hafifler yani azalır, bu habere hasen li-zâtihi denir” şeklinde tarif etmektedir.¹¹⁴ Ayrıca makbûl hadislerin derecelendirilerek hasen li-zâtihi ve hasen li-gayrihi şeklindeki ayrımın İbn Hacer tarafından yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁵ Ancak konu dikkatle incelendiğinde İbn Hacer’den önce, İbnü’s-Salâh’ın -yeni bir isimlendirme ortaya koymaksızın- makbûl hadis konusunda benzer bir derecelendirme yaptığını görmek mümkündür.¹¹⁶ Zira o, hasen hadis konusunda Tirmizî ve Hattâbî’nin hasen tariflerini merkeze alarak böyle bir derecelendirme yapmıştır.¹¹⁷ Bu çerçevede İbnü’s-Salâh, Tirmizî ve Hattâbî’nin hasen tanımlarını, birbirlerini tamamlayan iki ayrı parça olarak görmektedir. Buna göre Hattâbî’nin tanımı hasen li-zâtihiye tekabül ederken, Tirmizî’nin tarifi hasen li-gayrihiye denk düşmektedir.¹¹⁸

İbn Hacer *Nüzhe*’sinde hasen hadisle ihticâc konusunda hasenin -sahih hadisten derece itibariyle aşağı olsa da- sahih hadis ile müşterek olduğunu beyan etmektedir.¹¹⁹ Ancak İbn Hacer, *en-Nüket’inde* konuyla ilgili tartışmaları zikrettikten sonra İbnü’l-Kattân’ın hasen hadisle sadece amellerin fazileti konusunda amel edilebileceği, eğer hadisin farklı tariklerden destekçileri veya sahih hadislerden bir şahidi yoksa ya da onu Kur’ân desteklemiyorsa, böyle hadislerle ahkâm noktasında amel edilemeyeceğine dair görüşüne katıldığını ifade etmektedir.¹²⁰ İbn Hacer’in yukarıda zikredilen muhtelif kavillerinden hareketle hasen hadisin ihticâc edilmek hususunda sahih hadis gibi olduğu görüşünü değiştirdiği veya hasen hadis konusundaki tartışmaların yoğunluğundan hareketle çekimser davrandığını söylemek mümkündür.

İbn Hacer, Tirmizî’nin hasen tanımıyla ilgili tartışmaların önüne geçmek adına onun kullandığı “hasen” istilâhının hadişçilerin genel kabulünün dışında Tirmizî’ye ait özel bir istilâh olduğu şeklinde bir yorum yapmaktadır.¹²¹ Nitekim İbn Hacer bu görüşüne Tirmizî’nin hasen istilâhı çerçevesinde zikrettiği *عن* (bize göre) ifadesini delil getirmektedir.¹²² Bununla birlikte İbn Hacer İbn Dihye el-Kelbî’den (öl. 633/1235) naklettiği “Hasen hadis sahihten aşağı derecede olan, râvinin kendisinde bulunan hafif zayıflıktan dolayı âdillik seviyesine ulaşamayan bununla birlikte fıkı seviyesine düşmeyen râvinin rivâyetidir.” şeklindeki tarifi meseleye sadece râvi cihetinden baktığı için eksik olduğunu vurgulayarak eleştirmektedir.¹²³

¹¹¹ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhü’l-Dîbâci’l-müzehheb fî muştalaha’l-ḥadis*, nşr. Muhammed Emîn İmrân (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350), 23.

¹¹² Cürcânî, *Şerhü’l-Dîbâc*, 23.

¹¹³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 112.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 129.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 112-113.

¹¹⁶ İbnü’s-Salâh, *Muḳaddime*, 31-32.

¹¹⁷ İbnü’s-Salâh, *Muḳaddime*, 31-32.

¹¹⁸ İbnü’s-Salâh, *Muḳaddime*, 31-32; Benzer bir yorum için bk. Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Nuhbetu’l-fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 39.

¹¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 130.

¹²⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/402-403; İbn Hacer’in ifade ettiği şekliyle bir açıklama bulamadık. Ancak onu destekler mahiyette İbnü’l-Kattân’ın, mütâbi ya da şahidi olmayan hasen hadislerin sadece amellerin fazileti hususunda kullanıldığına dair örnek ve ifadeleri için bk. İbnü’l-Kattân, *Beyânü’l-vehm*, 3/600; 4/328; 5/161.

¹²¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 136.

¹²² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, 137.

¹²³ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/404.

1248 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

İbn Hacer'in yaptığı hasen tanımı çok kısa bir sürede kabul görmüş olacak ki *Nuhbetü'l-fiker* şârihlerinden Şümunnî (öl. 872/1467) de benzer bir tarif yapmaktadır. Şümunnî'nin tanımı ise şöyledir: "Râvisi âdil, teferrüdü münker sayılan kişi kadar olmamakla birlikte zabtı az, şâz ve muallel olmayan hadisler hasen denir. Hasenin çeşitli dereceleri vardır. Sahih hadiste olduğu gibi her biriyle ihticâc olunur."¹²⁴ Şümunnî son ifadeleriyle sanki İbn Dakikül'îd ve Moğultay gibi haseni, sahih hadise dercedenler gibi davranmaktadır. Zira her ne kadar teknik olarak sahih-hasen ayrımı yapılsa da hüküm itibarıyla sahih gibi olduğundan sanki hasen diye bir tarifi çok da gerekli olmadığına işaret eder gibidir. Nitekim yukarıda verdiği tarif sadece İbnü's-Salâh'ın ifade ettiği ikili tarifi "Hattâbî'nin tanımına uygun" kısmı olan "sahih hadis" tarifine en yakın tanıma tekâbül etmektedir.¹²⁵

Sehâvî (öl. 902/1497) hasen hadisin sahih hadisle ihticâc noktasında müşterek olmasından bahsederek konuya giriş yapmaktadır. Kendinden önceki eserlerden farklı olarak Hattâbî'nin zikrettiği hasen tarifindeki "عرف مخرجه" (mahreci bilinen) ifadesinin üzerinde durmaktadır. Bu ifadeden maksadın senedin ittisali olduğuna işaret etmektedir.¹²⁶ İbnü's-Salâh'ın ikili tarifinin hasen li-zâtihi ve hasen li-gayrihi kısımlarına tekabül ettiğini belirttikten sonra gerçek manada hasen hadisin "hasen li-zâtihi" olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁷ Zira hasen li-gayrihi aslında zayıf hadistir. Onun hakkında hasen istilâhı, hasen li-zâtihinin destek alarak sahih li-gayrihi adını almasında olduğu gibi mecazen kullanılmaktadır.¹²⁸ Şemseddin Sehâvî yaptığı hasen tanımıyla geçmiş değerlendirmelerden yararlanarak şumullü bir tarif oluşturmaya çalışmaktadır. Onun tanımına göre hasen hadis şöyledir: "Senedi muttasıl, sadûk,¹²⁹ zabt ve itkan sahibi râvilerce nakledilmiş veya yalan dışında bir şeyle zayıf kabul edilmiş râviler tarafından aktarılmış, başka tariklerle destekçileri olan şâz ve muallel olmayan hadislerdir."¹³⁰ Sehâvî'nin bu tarifile İbnü's-Salâh'ın iki kısma ayırarak zikrettiği tarifleri bir tanımda mezcetmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Zira tarifi içeriğine bakıldığında İbnü's-Salâh'ın Hattâbî ve Tirmizî'nin tarifleriyle örtüşürerek derlediği iki tarifi bir çatı altında toplanmaya çalışıldığı hissi vermektedir.

Süyûtî (öl. 911/1505), hasen konusuyla ilgili kendinden önceki tartışma ve görüşlere detaylı bir şekilde yer vererek hasen istilâhı hakkındaki verileri güzel bir şekilde derlemektedir.¹³¹ Bu çerçevede özellikle "hasen sahih" istilâhı hakkında İbnü's-Salâh'ın bu kavramı anlaşılması adına zikrettiği iki farklı çözüm ve sonrasında zikredilen farklı çözümlere temas etmektedir. Bu bağlamda İbn Dakikül'îd'in hadisi nakleden râvilerin adalet ve zabt açısından üst derecede olanına nispetle sahih alt derecede olanına nispetle hasen denildiği şeklinde bir izahta bulunmasına temas etmektedir. Diğer bir çözüm olarak İbn Kesîr'in sahih ile hasen arasında bir derece olduğunu söylemesinden bahsetmektedir. Ancak Süyûtî bu çözümü benimsememiş olacak ki İrakî'nin "delili olmayan bir hüküm" şeklindeki itirazına da yer vermektedir.¹³² Süyûtî "hasen sahih" kavramının anlaşılması noktasındaki diğer bir çözümün hasen sahih hükmü verilen hadisin bazı münekkidler tarafından sahih, bazıları tarafından ise hasen kabul edilmesi şeklinde anlaşılması olduğunu zikretmektedir. Ancak kendisinin de kabul ettiği görüş İbn Hacer'den naklettiği ara bir formüldür. Buna göre eğer "hasen sahih" hükmü verilen hadisin birden fazla tarihi varsa İbnü's-Salâh'ın dediği gibi bir tarike nispetle sahih

¹²⁴ Takiyyüddîn Ahmed eş-Şümunnî, *el-Âli'r-rütbe fi şerhi nazmi'n-nuḥbe*, nşr. Harun Abdurrahman Cezâirî (Beirut: Daru İbn Hazm, 1424/2003), 62-63; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/170.

¹²⁵ İbnü's-Salâh, *Muḥaddime*, 31-32.

¹²⁶ Sehâvî, *Fethu'l-muḥîs*, 1/78.

¹²⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muḥîs*, 1/83.

¹²⁸ Sehâvî, *Fethu'l-muḥîs*, 1/83.

¹²⁹ Ta'dilin, Zehebî ve İrakî'ye göre üçüncü, Sehâvî'ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir şîga. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibar için yazılır. bk. Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, "Sadûk", 261.

¹³⁰ Sehâvî, *Fethu'l-muḥîs*, 1/84.

¹³¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/163-189.

¹³² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/175.

diğer tarikine nispetle hasen olmalıdır. Ancak eğer rivâyetin tek bir tariki var ise İbn Dakikül'îd'in söylediği gibi hadisi nakleden râvilerin adalet ve zabt açısından sika olanına nispetle sahih, alt derecede olanına nispetle hasen olmalıdır.¹³³

Süyûtî, İbnü's-Salâh ve onu takip eden Nevevî'nin Begavî'ye ait olan Buhârî ve Müslim'in naklettiklerine "Sihah" (sahihler) ve Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin naklettiklerine "Hısan" (hasenler) şeklinde yaptığı tanımlamayı reddetmelerine yapılan eleştiriyi zikretmektedir.¹³⁴ Hasen babının sonunda muhaddislerin makbûl hadisler için kullandıkları bazı lafızları zikreden Süyûtî "ceyyid" lafzı hakkında bir incelik olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede ceyyid hadis, hasen hadisin destekçi bularak sahih seviyesine yükseldiğinde aldığı isim olmaktadır.¹³⁵

Sonuç

Hasen kavramıyla ilgili ilk kullanımlar tâbiûna kadar dayandırılrsa da hadis ıstılahı olarak kullanımın Ali b. el-Medîni ile başladığı yorumunun daha isabetli olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan hocaları Ali b. el-Medîni ve Buhârî'den tevarüs ettiği bilgiler ışığında hasen ıstılahını ilk defa tarif eden ve İbnü's-Salâh'ın ifadesiyle onu meşhur kılan kişinin Tirmizî olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan onun hasen garîb, hasen sahih gibi farklı kullanımlarıyla ne gibi anlamlar kastettiği hususunda günümüzde dahi devam edegelen tartışmalar ve ortaya konulan yorumlar Tirmizî'nin hasen ıstılahıyla ilgili tartışmaların merkezine oturtulması açısından dikkat çekici nitelikte olduğu kanısına varılmıştır.

Tirmizî sayesinde rivâyet eserlerinde hasen kavramına mühim bir yer açılmasına karşılık, daha sonraki dönemde ortaya çıkmış olmalarına rağmen hadis usulü eserlerinde hasen ıstılahıyla ilgili ciddi bir bahis açılmamış olması dikkatlerden kaçmayan bir konudur. Dolayısıyla hasen ıstılahını ara bir kavram kabul etmelerinden hareketle hadis usulcülerinin onu sahih veya zayıf hadis kapsamında değerlendirdikleri ve bu nedenle usul konuları arasında hasen ıstılahına İbnü's-Salâh'a kadar yer vermedikleri kanısına varıldı. Nitekim "Zayıf hadislerle amel edilebilir." görüşünün başka bir açıdan bakıldığında hasen hadisin "zayıf" kapsamında değerlendirilmiş olabileceğini göstermektedir. Diğer taraftan Moğultay b. Kılıç gibi bazı âlimlerin hadisin herhangi bir karineyle makbûl olduğunda sahih adını alacağını, böyle bir hadise hasen demenin bir anlamının olmadığını ifade etmeleri de hasen hadisin, sahih hadis kapsamında değerlendirildiğinin delilleri arasında olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Bu çerçevede İbnü's-Salâh öncesinde usulcülerin hasen hadis hakkında özel bir bahis açmamalarının konunun muğlaklığından ileri geldiği tespiti yapılmıştır.

İbnü's-Salâh'ın Tirmizî, Hattâbî ve İbnü'l-Cevzî'nin ortaya koydukları farklı tarifleri mezcederek seleflerinin aksine hasen kavramını muğlaklıktan kurtarmaya çalıştığı bulgusuna ulaşıldı. İbnü's-Salâh'ın titiz gayretleri sonucu ortaya koyduğu hasen tarif ve yorumları haleflerinin nezdinde mâkes bulduğu tespit edildi. Hasen hadis kavramının İbnü's-Salâh'ın tarif ve değerlendirmeleri üzerine inşa edilen görüş ve tanımlar sayesinde hadis usulü literatüründe mühim bir yer kazandığı tespit edildi. Bu bağlamda onun tarif ve yorumlarına katılanlar olduğu gibi İbnü's-Salâh'a hasen ıstılahıyla ilgili söyledikleri hakkında önemli eleştiriler getirilenler de bulunduğu tespit edildi. Ancak İbnü's-Salâh'ı takip edenlerin yanı sıra onu eleştirenlerin de hasen konusunu işlerken İbnü's-Salâh'ın çizdiği yolu takip ederek giderek ona eleştiri getirdikleri tespit edildi. Bu ve benzeri durumlardan yola çıkarak İbnü's-Salâh'ın sadece ortaya koyduğu tarif ve değerlendirmeler değil konuları ele alış biçim ve yöntemleri de hadis usulü çalışmalarına ciddi bir şekilde yön verdiği kanısına varılmıştır.

Diğer taraftan İbnü's-Salâh'la aynı dönemlerde yaşadığı halde İbnü's-Salâh'ın aksine kendisinden sonra tarif ve yorumlarına pek yer verilmemesinden hareketle İbnü'l-Kattân'ın

¹³³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/176.

¹³⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/177.

¹³⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/189.

1250 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

hakkında ihtilaf edilen hadisler için yaptığı "hasen hadis" isimlendirmesinin ehli tarafından dikkate alınmadığı saptanmıştır.

Ayrıca hasen kavramının en derli toplu tarifinin İbn Hacer tarafından yapıldığını ve günümüzde onun tarifinin esas alındığı tespit edildi. Bu çerçevede makbûl hadislerin dört derece olduğunu vurguladıktan sonra, İbnü's-Salâh'ın iki farklı tarifinin kapsadığı alanı İbn Hacer hasen li-zâtihi ve li-gayrihi şeklinde tanımlayarak hasen hadis istilahlarına son şeklini vermektedir. Ayrıca İbn Hacer, hasen hadisin sahih hadisten ayrıldığı temel noktayı yakalamaktadır. Zira İbn Hacer, kendisinden önce doğrudan ifade edilmeyen söz konusu temel noktanın râvinin zabtındaki hafif kusur olduğunu belirtmektedir.¹³⁶

Çalışmanın sonunda -Zehebî'nin de ifade ettiği üzere- hasen hadisleri bir tarif altında toplayan kapsayıcı bir kaide koymak pek mümkün görünmediğini tespit edilmiştir. Hasen istilahının tarihî serencamı göz önünde bulundurulduğunda, hasen hadis konusunda etkili tariflendirmenin İbnü's-Salâh'ın zikrettiği ikili taksimin İbn Hacer tarafından daha anlaşılır hale getirilmiş şekliyle ortaya konulan "hasen li-zâtihi ve hasen li-gayrihi" istihahları olduğu kanısına varılmıştır.

¹³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 129.

Kaynakça

- Akgün, Hüseyin. *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Babanzâde, Ahmed Naim- Miras, Kamil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*. nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa Al-i Bahbah Dimyâtî. 2 Cilt. Semennûd: Mektebetü İbn 'Abbâs, 1423.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. nşr. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddişihâ ve zikru kuṭṭânihâ'l-'ulemâ' min gayri ehlihâ ve vâridihâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Bulkînî, Celâlüddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Reslân. *Mehâsinü'l-işlâḥ fî taḍmîni Kitâbi İbni's-Şalâh*. nşr. Aîşe Abdurrahman. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1409.
- Ca'berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Rûsumü't-tahdîş fî 'ulûmi'l-ḥadîş*. nşr. Cemal Seyyid Rifâi. Mektebetü'l-Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 1426.
- Itr, Nûreddin. *el-İmâmü't-Tirmizî ve'l-muvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Şahîhâyn*. Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390.
- Itr, Nûreddin. *Menhecü'n-naḥd fî 'ulûmi'l-ḥadîş*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1401.
- Itr, Nûreddin. *Mu'cemü'l-muṣṭalahâti'l-ḥadîşiyye*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *Şerhu'd-Dîbâci'l-müzeḥheb fî muṣṭalahâ'l-ḥadîş*. nşr. Muhammed Emin İmran. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1350.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Düreys, Mansûr Abdullah. *el-Ḥadîşü'l-ḥasen li-zâtihi ve li-gayrihi*. 5 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1426.
- Ebnâsî, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî el-Mısırî. *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Şalâh*. nşr. Salâh Fethî Helel. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1397.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *Me'alimü's-Sünen*. nşr. Muhammed Ragib et-Tabbah. 4 Cilt. Haleb: Matba'âtü'l-İlmiyye, 1351.
- Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îdâḥ şerhu muḥaddîmeti İbni's-Şalâh*. nşr. Abdulhumeyd Hendavî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf. *Câmi'ü beyâni'l-'ilm ve faḍlihi ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve ḥamlihî*. nşr. Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri. 2 Cilt. Demmâm: Dârü İbni'l-Cevzî, 1415.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh. *el-Kâmil fî ḡu'âfâ'i'r-ricâl*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedreddîn Muhammed. *el-Menhelü'r-revî fî muḥṭasar 'ulûmi'l-ḥadîş'i'n-nebevî*. nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406.
- İbn Dakîkûl'îd, Ebû'l-Feth Takyyüddîn Muhammed. *el-İktirâḥ fî beyâni'l-işlâḥ*. nşr. Kahtan Abdurrahman ed-Dûrî. Ürdün: Dârü'l-'Ulûm, 1428.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mizân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nuhbetü'l-fiker Şerhi*. çev. Talat Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*. nşr. Muhammed Murâbî. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1434.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Şalâh*. nşr. Reb' b. Hâdî 'Umeyr. 2 Cilt. Riyad: Dârü'r-Râye, 1417.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmamüddîn İsmâil b. Ömer. *el-Bâ'isü'l-ḥaşiş şerhu İḥtişâri 'Ulûmi'l-ḥadîş*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1414.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân el-Hanbelî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. 2 Cilt. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Kitâbü'l-Mevdû'ât*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: Mü'essesetü'r-Risâle, 1406.
- İbnü'l-Kattân, Ali el-Humeyrî el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm fî Kitâbi'l-Aḥkâm*. nşr. Hüseyin Âyet Saîd. 6 Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1417.
- İbnü'l-Mülakkan, Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *el-Muḥni' fî 'ilmi'l-ḥadîş*. nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'. 2 Cilt. Suud: Dârü'l-Fevvâz li'n-Neşr, 1413.

1252 | Fatih Gümüş, Hasen Hadis İstilahının Gelişiminde İbnü's Salâh'ın Etkisi

- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân. *Muḳaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Nûruddin İtr. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1406.
- İmdâdü'lhak, İkrâmullah. *‘Alî b. el-Medîni ve menhecuhû fi naḳdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1413.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl el-Yahsubî. *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. ed. Seyyid Ahmed Sakr. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Tunus: el-Mektebetü'l-‘Atîka, 1390.
- Karacabey, Salih. *Hattâbî'nin Hadis İlimindeki Yeri ve Şerh Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1990.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık, ts.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. Rize: STS, 2017.
- Moğultay b. Kılıç, Ebü Abdillâh Alâüddîn. *İşlâhu İbni's-Salâh*. nşr. Nâsır Abdülaziz Ferec Ahmed. 2 Cilt. Riyad: Dârü Edvâ'i's-Selef, 1428.
- Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri . *İrşâdü tullâbi'l-ḥaḳâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-ḥalâ'ik*. nşr. Nureddin İtr. Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413.
- Nisâbü'rî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrek ‘ale's-Şaḫîḫayn*. nşr. Mustafa Abdülkâdir ‘Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-‘İlmiyye, 1410.
- Özdemir, Veysel. "Hadislerin Sihhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstilahının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (03 Haziran 2014), 67-110. <https://doi.org/10.15370/muifd.52042>
- Râmḥürmüzî, Ebü Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muḥaddişü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed ‘Accâc el-Hatîb. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 1404.
- Sâlih, Subhî es-. *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Senem Matbaacılık, 1986.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethü'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-ḥadîş li'l-‘Irâkı*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-‘İlmiyye, 1430.
- Selîm, ‘Amr ‘Abdülmün‘im. *el-Ḥasen bi mecmû‘i't-ḥuruk fi mizâni'l-iḥticâc beyne'l-müteḳaddimîn ve'l-müteḫḫirîn*. b.y.: y.y., ts.
- Subhî es-Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Senem Matbaacılık, 1986.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. ed. Bedî Seyyid el-Leḥham. nşr. Bedî Seyyid el-Lihâm. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1426.
- Şafîi, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *İhtilâfü'l-ḥadîş*. nşr. ‘Âmir Ahmed Hayder. Beyrut: Mü'es-sesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1414.
- Şümünnî, TEbü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümünnî el-Kusantîni el-Kâhîrî. *el-‘Alî'r-rütbe fi şerhi nazmi'n-nuḫbe*. nşr. Harun Abdurrahman Cezâîrî. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1424.
- Tâhir el-Cezâîrî, es-Sem‘anî. *Tevciḥü'n-nazar ilâ usûli'l-eşer*. ed. Abdülfettâh Ebü Gudde. nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbû‘ati'l-İslâmiyye, 1416.
- Tarık b. ‘İvedullah, Ebü Muâz. *Şerḫü lügati'l-muḥaddiş manzûmetün fi ‘ilmi muştalaha'l-ḥadîş*. Mısır: Mektebü İbn Teymiyye, 1430.
- Tîbî, Ebü Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Hulâşa fi ma'rifeti'l-ḥadîş*. nşr. Ebü Âsım eş-Şevâmî'l-Eserî. Kahire: el-Mektebü'l-İslâmîyye li'n-Neşr ve't-Tevzî‘, 1430.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *‘İlelü't-Tirmizî'l-kebîr*. ed. Ebü Tâlib el-Kâdî - Subhî es-Samerânî. nşr. Ebü Tâlib el-Kâdî, Subhî es-Samerânî. Beyrut: Mektebetü'n-Nahda, 1409.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed et-. nşr. Beşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1419/1998.
- Uğur, Mücteba. "Hasen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Zehebî, Şemsüddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kâymâz. *el-Mûḳada fi ‘ilmi muştalaha'l-ḥadîş*. ed. Abdülfettâh Ebü Gudde. nşr. Abdülfettâh Ebü Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbû‘ati'l-İslâmiyye, 1405.
- Zehebî, Şemsüddin Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kâymâz. *Mizânü'l-i‘tidâl fi naḳdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma‘rife, 1383.